ЗАПИСКИ
УКРАЇНСЬКОГО
НАУКОВОГО
ТОВАРИСТВА
В КИЇВІ

I-III

ЗАПИСКИ

Українського Наукового Товариства

в Київі.

РЕДАКЦІЙНИЙ КОМІТЕТ

Мих. Грушевський,

Гр. Павлуцький, Вол. Перетц.

Книга I.

КИЇВ.—1908.

З друкарні Першої Київської Друкарської Спілки. Трьохсвятительська, 5.

Українське Наукове Товариство в Київі й його наукове видавництво.

Написав **Мих. Грушевський.**

Наука дуже довго була забороненою сферою для українства в Росії. Уже звісний циркуляр міністерства внутрішнїх справ 1863 р. фактично обмежив українське слово в Росії самою белетристикою, а указ 1876 р. зробив се ще більше катеґорично і рішучо. Наукові праці на українській мові в Росії не могли виходити, а сильні обмеження терпіло наукове досліджуванне в ріжних сферах українознавства навіть на якій небудь мові. Українцї Росії, що заложили в 1873 р. спеціальну інституцію для розвою української науки у Львові („Товариство імени Шевченка"), у себе дома, на своїм українськім ґрунті, позбавлені були сеї можности. Свої наукові працї на українські теми вони мусїли друковати по російськи — стрічаючи ся при тім ще і з ріжними обмеженнями й капризами цензури, або віддавати їх до українських видань заграничних, які в Росії були дуже мало приступні й знані, бо звичайно належали все до катеґорії видань „абсолютно заборонених в Росії" — включно до етноґрафічних текстів і історичних документів, видаваних, наприклад, тим же „Науковим Товариством

імени Шевченка“ у Львові. Розуміеть ся, все отсе відбивало ся дуже шкідливо на розвою української наукової роботи в Росії й вражало дуже прикро українське громадянство. Прикре було се обмеженнє в свободї творчости в однїй з найблагороднїйших сфер людського духового житя. Тяжкою була свідомість того, що для українського національного житя зістаеть ся забороненою, неприступною та сфера, що вінчае собою повноту культурно-національного житя, служить найвищою рекомендацією духової дозрілости суспільности, глубини й серіозности її культурного житя. Гіркою образою мусїло відчувати ся, що тим часом як маленька закордонна Україна могла розвинути у себе, в своїм Науковім Товаристві, протягом останнього десятилїтя таку поважну наукову роботу, заложити міцні підвалини наукового українознавства і здобути для нього поважаннє й признаннє в наукових сферах иньших народів, — велика Україна російська, її наукові сили, її наукові робітники мусять зіставати ся пасивними свідками того всього, або містити свої працї в виданнях „в Росії абсолютно заборонених“. І як тільки упали цензурні заборони, що творили такі ненормальні й прикрі обставини для культурного українського житя, в українських кругах зараз же мусїло виникнути бажаннє — поруч львівського „Наукового Товариства імени Шевченка“ сотворити на російській Українї свої місцеві огнища наукової роботи, інституції й орґани для української наукової мисли.

„Временныя правила о печати“ скасували весною 1906 р. заборони, утворені указом 1876 р., і слїдом за сим ґрупою українських учених Київа був вироблений плян „Українського Наукового Товариства“, що своєю метою ставило „допомогати розробленню й популяризації українською мовою ріжних галузей науки“, підтримувати

звязки між ученими, що працюють в ріжних сферах науки, особливо в Київі, давати їм спромогу обмірковувати серед членів Товариства питання, які вони студіюють, знайомити членів Товариства з наготовленними до друку статями, науковими відкритями і вислїдами, помогати розповсюджуванню наукового знання через лекції і видання, для того уряджувати публичні засїдання, систематичні курси, наукові екскурсії, видання і т. и. (статут Товариства). Вироблена в такім дусї устава Товариства була затверджена властю з кінцем 1906 р., а дня 29 квітня 1907 р. відбуло ся перше загальне зібраннє для введення в житє Товариства. Підписаний, як голова львівського Наукового Товариства ім. Шевченка, привитав нове огнище української наукової мисли, а присутні, вважаючи за потрібне задокументувати тїсну звязь свою з науковою роботою, яка вела ся досї тільки львівським Товариством на всю соборну Україну, вибрали головою свого першого бюро голову львівського Товариства. Зібраннє рішило деякі принціпіальні питання, ухваливши, що все діловодство Товариства повинне вести ся українською мовою, так само для всїх засїдань і виступів, рівнож і для видань Товариства прийнято українську мову, а иньші мови рішено допускати тільки як виїмок. Переведено першу запись членів, в числї 21, і вибрано тимчасове бюро, яке мало вести справи Товариства до кінця року й дістало порученнє доложити старань до того, аби Товариство як найскорійше орґанізувало ся й розпочало свою наукову роботу.

В се бюро крім підписаного, як голови, війшли Ор. Ів. Левицький і В. П. Науменко як товариші голови, В. І. Щербина як скарбник, І. М. Стешенко як секретар, М. Ф. Біляшевський як бібліотекар, і Я. Н. Шульгин як заступник секретаря; пізнійше дібрано ще одного члена — О. С. Грушевського.

Сповняючи бажаннє членів, голова Товариства виготовив на друге загальне зібраннє, скликане на день 25 мая, реферат про наукову орґанізацію Товариства такого змісту:

„Українське Наукове Товариство мусить мати перед очима подвійну мету, вказану йому і його статутом і тими обставинами, в яких задумує воно розвивати свою діяльність: по перше — орґанізацію наукової роботи, по друге — популяризацію серед суспільности здобутків сучасної науки.

Наукова робота має розвивати ся по змозї у всїх областях науки, а перед усїм — в сфері українознавства, то значить, в тих областях наукової роботи, які розяснюють нам минувшість і сучасне житє українського народу й його території. Орґанїзація наукової роботи в сих напрямах вимагає певної спеціалїзації, а власне — подїлу на секції наукових сил Товариства. Відповідно до завдань, які собі становить Товариство, найбільш практичним здасть ся випробоване вже й иньшими аналоґічними інституціями ґрупованнє в трох секціях: В секції історичній, — для історії з помічними науками, археольоґії, етнольоґії, історії права, історії штуки — взагалї і особливо в приложенню до України: її історії, археольоґії, етнольоґії і т. д.

В секції фільольоґічній, — для мови, історії лїтератури й народньої словесности, української й загальної. В секції математично-природничій — для наук математичних, природничих і лїкарських — взагалї і в спеціальнім приложенню до українського народу й України.

До секцій належить наукова робота в зазначених вище і споріднених з ними областях. В них мають обсуджувати ся наукові працї, внесені до Товариства, оцїнювати ся й ухвалювати ся роботи, призначені для

публікацій Товариства. Орґанізують ся вони тим способом, що кожному членови Товариства дасть ся право записати ся до котрої небудь секції Товариства і брати участь в її зайнятях; в інтересах як найскорійшого розвитку наукової роботи треба зараз же, як сей плян буде прийнятий, оповістити всїх членів Товариства про се. Для координовання наукових зайнять секцій з загальним житем Товариства до Ради Товариства, з правами голосу, мають входити голови секцій або вибрані замість них делегати. Подробиці устрою й дїяльности секцій має означити інструкція, вироблена спільно секціями й затверджена зборами Товариства.

Для орґанїзації наукових зайнять в певних областях науки, які вимагають ширшої участи робітників не тільки з Товариства, а і з поза нього, при секціях повинні орґанїзувати ся наукові комісії, як помічні, орґанїзаційні орґани їх. Хоч загалом се вже належить до дїяльности секцій, проте не можна не піднести тут потреби сформовання двох комісій, дуже потрібних уже зараз, в перших же початках дїяльности Товариства. Се комісія етноґрафічна, для народньої словесности (фолькльору) і етнольоґії при секціях історичній і фільолоґічній; вона дуже важна з огляду на велику масу матеріялу й потреби ґруповання коло його збирання й оброблення робітників з поза Товариства. Друга, ще потрібнійша з огляду на теперішні обставини українського житя — се комісія язикова, при секції фільольґічній. Пекучі питання вироблення і приведення до можливої одностайности української правописи, граматики, термінольоґії і взагалї певних принціпів лїтературної мови роблять її невідмінно потрібною, і через те заснованнє сих двох комісій треба б в принціпі ухвалити тепер же, разом з заснованнєм секцій, і оповістити про се членів, щоб заздалегідь гуртувати для них наукових робітників.

Так само вважав би я потрібним ухваленнє в принціпі, щоб Товариство, скоро тільки наукова робота проявить себе в нім, приступило до видавання наукового видавництва, яке б подавало наукові праці й реферати членів і служило свідоцтвом його наукового житя; по друге — приступило б до орґанізації зїздів українських наукових діячів, які б могли бути дуже корисними і в ріжних справах більш практичного характеру і послужити сильним і успішним способом на те, щоб викликати живійший науковий рух також і по иньших частях України.

Що до популяризації науки, то тут, полишаючи діло Раді й секціям Товариства, належало-б висловити бажаннє, щоб уже від осени Товариство могло б приступити до орґанізації публичних викладів, поодиноких лекцій і цілих серій їх, особливо з сфери українознавства, а для сього потрібно оповістити членів про такий плян і просити тих з них, які б взяли на себе читаннє таких лекцій, аби завчасу сповістили Раду Товариства про свій замір, і подали проґрами своїх викладів, аби Рада могла завчасу добути дозвіл на ті виклади.

Другою такою точкою в популяризації науки, на яку мусїло б звернути увагу Товариство та заохотити своїх членів до роботи в тім напрямі, було б приготованнє підручних наукових курсів — і загального характера, і особливо — з українознавства, з тих областей його, в яких ми ще не маємо українських курсів — як історія українського письменства, ґеоґрафія і статистика України, і т. под.

Не входячи в деталї біжучої роботи, не вяжучи їх наперед повзятими ухвалами й інструкціями, я думаю, що в отсих точках треба вже тепер прийняти принціпіяльні рішення, які б послужили точками виходу для наукової й організаційної діяльности Товариства вже на початках будучого академічного року“.

Сей плян був в принціпі прийнятий зібраннєм, але тому, що референт не був присутний, і реферат читав ся без нього, рішено ухвали відложити на нове зібраннє. На зборах дня 14 вересня, зібраннє, обміркувавши ще раз плян наукової орґанїзації і вислухавши пояснень референта до тих пунктів, які викликали дебати на попереднїх зборах, рішило прийняти предложений плян:

„Для орґанїзації наукової роботи приступити до утворення секцій і комісій по певним ґрупам наук, і насамперед органїзувати три секції, до яких можна сподівати ся більшого числа членів, а власне:

а) секції історичної — для історії з помічними науками, археольоґії, етнольоґії, історії штуки, права, економіки — взагалї і особливо для історії України: її археольоґії, етнольоґії і т. д;

б) секції фільольоґічної — для мови, історії літератури, народньої словесности — української й загальної;

в) секції природничої — для наук фізично- математичних, природничих і лїкарських взагалї і в спеціальнім приложенню до українського народу й України.

Особи, що працюють в таких сферах знання, які ріжними своїми сторонами заходять то в ту то в иньшу ґрупу наук, можуть приставати до тої секції, до якої почувають себе близшими по характеру своїх зайнять. Так ґеоґраф чи антропольоґ може пристати чи до природничої, чи до історичної секції, етноґраф — чи до фільольоґічної чи до історичної, куди чує себе близшим.

Нові секції можуть творитись і відокремлятись, коли до них заявить ся значне число членів.

Окрім секцій, як орґани менші, спеціальнїйші, помічні для секцій, будуть творити ся комісії, до яких можуть належати і не члени Товариства. Твореннє їх буде залежати від зросту роботи. Намічено комісії язикову і етноґрафічну, для яких можна сподівати ся багато ді-

яльних сил. Дуже пожадана була б комісія статистично-економічна, коли б знайшло ся для неї досить робітників як найскорійше.

І секції і комісії являють ся робочими орґанами Товариства. Член Товариства не обовязаний належати до них і брати участь в них; хто ж пристає до них, приймає на себе моральний обовязок брати діяльну участь в роботі тої секції чи комісії, до котрої він пристає. Окрім котроїсь секції можна належати і до одної чи кілька комісій; можна належати до комісії, не належачи до нїякої секції, і навпаки.

Насамперед мусять бути орґанізовані секції. Коли заявить ся до них відповідне число членів, Рада скличе їх для орґанізовання своїх секцій, а потім секції спільно вироблять інструкцію для себе, яка буде нормувати їх діяльність.

Поки секції і комісії не орґанізують ся вповні, наукову роботу буде орґанізувати Рада".

Про сї пляни орґанізації оповіщено членів Товариства і взагалї людей визначних своїми науковими роботами: їх заохочувано вступати до Товариства, вписувати ся до секцій, брати участь своїми працями в наукових засїданнях Товариства, в проєктованих ним публичних лекціях і виданнях.

„Подаючи сей плян до відомости членів", оповідало ся в циркулярі з дня 26/IX, „Рада просить їх взяти як найбільш діяльну участь в його здійсненню, сповіщати про ті предмети і той напрям, в якім пп. члени наміряють ся свою участь в його діяльности проявити, чи в рамах сього пляну, чи може в якійсь иньшій формі, яку вони вважають корисною. Все бо, що буде змагати до розвою українського наукового житя і буде по силам орґанїзації Наукового Товариства, воно не лишить без уваги. Але для здійснення його завдань

потрібно, щоб люде науково приготовані і одушевлені бажанням потрудити ся для наукового і взагалі культурного розвою українського, горнули ся до нашого Товариства. Тому просимо членів наших заохочувати таких людей, аби вступали в члени нашого Товариства та брали участь в його роботі."

Наукову діяльність Товариства Рада рішила скупити насамперед в наукових засїданнях Товариства. Такі засїдання рішено відбувати приблизно два рази на місяць. Перше засїданнє відбуло ся дня 16 вересня; на нїм доложені були реферати: М. С. Грушевського „Господарство польського маґната на Заднїпровю перед Хмельниччиною" й Ів. М. Стешенка: „Марко Вовчок і його українські твори"; на дальших засїданнях предложені були розвідки й реферати: В. М. Доманицького: Марія Олександровна Маркович; нові матеріали про Марка Вовчка, доложені Л. М. Черняхівською; В. М. Перетца: Нові інтермедії; О. С. Грушевського: Нові матеріали про Костомарова; Б. Д. Грінченка: Пісня про Дорошенка і Сагайдачного; Г. Г. Павлуцького: Про українську артистичну творчість; М. Ф. Біляшевського: Про український орнамент; О. Г. Черняхівського: Нові теорії про походженнє людини; І. М. Каманїна: Ще про пісню про Петра Конашевича Сагайдачного; Б. Д. Грінченка: Нові дані про пісню про Сагайдачного. Всього до кінця року відбуло ся 6 наукових зібрань і на них предложено 12 рефератів. Засїдання сї розбудили значне заінтересованнє серед громадянства, притягали до себе багато слухачів і викликали не раз дуже живі дебати. Слїдом рішено також орґанїзувати публичні лекції. В осени 1907 р. уряджено дві серії таких лекцій. М. С. Грушевський прочитав дня 10, 12 і 15 падолиста серію лекцій про „Культурний і національний рух на Україні в другій половині

XVI в.“, і вони зібрали дуже показну і уважну авдиторію. І. М. Стешенко прочитав д. 25/XI, 30/XI і 4/XII лекції про „Українських шестидесятників“. Третя серія оголошена О. С. Грушевським, за недостачею часу була ним відложена на пізнійше — відбула ся по новім році.

Разом із сим виникла справа наукового видавництва Товариства. Воно було предметомъ нарад уже на перших зібраннях Товариства і тоді рішено приступити з новим роком до видавання наукового річника Товариства. Але згодом виник проєкт періодичного видання — наукового журналу Товариства. Привід до сього дало рішеннє кружка „Кіевскої Старини“ припинити виданнє свого журналу. Вже в 1906 р. рішено було закінчити видаваннє „Кіевскої Старини“ 25-им роком його видання (1906-им). Супроти того була піддана гадка злучити сей журнал з „Записками“ львівського Наукового Товариста, але сей проєкт не знайшов співчутя в кружку „К. Старини“ й він рішив видавати в 1907 р. замість „К. Старини“ журнал „Україну“ в зміненій проґрамі, додавши до відділу наукового відділ публіцистичний. Коли ж орґанізувало ся в Київі „Наукове Товариство“, видавці „України“ рішили виданнє свого журналу залишити, в надії, що Наукове Товариство приступить до видавання свого наукового видавництва, яке заступить місце давнійшого київського журналу. Супроти сього серед членів Товариства знайшли ся прихильники гадки, щоб Наукове Товариство прийняло на себе традицію „К. Старини“ та видавало по її типу свій журнал; більшість членів одначе відхилила сю гадку, з огляду, що „К. Старина“ мала характер ширший, не цураючи ся і популяризації науки, і белетристичної творчости, Наукове ж Товариство повинно дати українському громадянству журнал строго наукового характеру: як ні бажане істнованнє можливо більшого чи-

сла науково-популярних чи науково-літературних журналів, але від Наукового Товариства українське громадянство мусить сподївати ся в першій лінії чисто-наукового українського видавництва, якого досї бракує в Росії зовсїм. Після довгих дебат в сїй справі на загальних зібраннях і потім на засїданнях Ради, куди ся справа була передана, рішено видавати науковий орґан Товариства під титулом: „Записки Українського Наукового Товариства в Київі", зпочатку неперіодично книжками коло 10 аркушів кожна, так щоб протягом 1908 р. вийшла перша серія, запроєктована в чотирох книжках; друкувати в сїм виданню розвідки й реферати, предложені на наукових засїданнях і в секціях Товариства, а також і прислані просто для сього видавництва — коли підходитимуть під характер його: розвідки, замітки, огляди, критичні статі й оброблені матеріали, з ріжних галузей знання, а перед усїм з українознавства — української мови, літератури, історії, артистичної творчости, етноґрафії, археольоґії, ґеоґрафії, права, економіки і статистики й инш.

Орґанізаційна діяльність, крім засїдань Рад і загальних зібрань, що збирали ся в перших місяцях дуже часто (до кінця року 1907 відбуло ся 8 загальних зібрань — стільки ж, що й засїдань Ради), проявила ся також в орґанізації секцій; до кінця року орґанїзували ся секції: фільольоґічна й історична; перша вибрала своїм головою проф. В. М. Перетца, а секретарем Є. К. Тимченка, друга — головою проф. Г. Г. Павлуцького, товаришем його В. І. Щербину, секретарями І. Н. Джиджору і А. І. Яковлева; обидві розпочали свої зайнятя ще в минулім роцї. Третя секція — природознавча почала орґанїзаційну роботу вже по новім роцї. Загальне число дійсних членів Товариства з кінцем року дійшло до 54.

Над ріжними плянами наукових робіт і орґанїзацій, які обговорювали ся на засїданнях Товариства, було б передчасним спиняти ся в сїм огляді діяльности Товариства за минулий рік: буде на те час в обговоренню його діяльности за р. 1908.

З кінцем 1907 р., 30 грудня відбуло ся загальне зібраннє для вибора нового бюро замість попереднього тимчасового. Вислухавши справоздання голови про діяльність Товариства в минулім році, зібраннє вибрало на два роки по статуту з невеликими змінами теж саме бюро і тим закінчив ся перший, переходовий, чисто-орґанїзаційний період житя Товариства.

Розуміеть ся, сеї орґанїзації в перший рік, чи властно — півроку житя Товариства положено тільки перші підвалини, і довга орґанїзаційна робота ще лежить перед ним. Товариство і спеціальнійше — отсе видавництво його, яке пускаємо тепер в світ, поставило собі почесне, але й нелегке завданнє — відбудувати „розсипану храмину“ української науки, розбитої, розруйнованої довгими часами репресій і заборон, безоглядного гнету і давлення всїх проявів українського житя, а в тім і свобідного розслїду минувшости й сучасности українського народу, — зібрати наоколо себе робітників, що не переставали працювати в часах лихолїтя на ріжних частях наукової української ниви і викликати з поміж українського громадянства нові сили, охочі віддати свою енерґію й здібности дослїдам українського житя в минувшинї й сучасности та популяризації наукових результатів серед ширших кругів нашої суспільности. Сїра непроглядна мрака, що залягла тепер навкруги, закривши широкі перспективи, які були відкрили ся перед нашим громадянством, не пріяе — се правда — широким розмахам енерґії в роботї науковій, культурній, так само як і суспільній. Але свідомість пекучої

потреби культурних, наукових підвалин, відчута так сильно, так болючо в недовгий період громадянського оживлення, і в сі часи апатії, занепаду й зневіря повинна бути стімулом до інтенсивної, запопадливої праці. Всї, кому дорогий розвій і поступ науки, дослїдження минувшости й сучасности того краю, в якім живемо, того народу, до якого належимо, кому близькі нарештї інтереси українського культурного житя взагалї — повинні прийти в поміч нашому Товариству й його науковому орґану своїми працями, своєю енерґією, повинні скупити ся наоколо нього, щоб зробити з них — Товариства взагалї й його наукового видавництва спеціально — сильний і дїяльний орґан інтенсивної й плянової наукової роботи, свобідного і обєктивного, справдї наукового дослїду, живе і ясне огнище наукової мисли. Жатва на нашім перелозї жде наукових робітників — многа. Приклад львівського Наукового Товариства, що при засобах скромнїйших, в обставинах ще тяжших, завдяки енерґії невеликої громадки одушевлених наукових робітників в недовгім часї осягнула такі поважні результати — перед нами. І ми сподїваємо ся, що серед громадянства українського не забракне і многих робітників, які своєю енерґією й працею підтримають гідно наукові завдання й плян, видвигнені київським Науковим Товариством.

Найблизчі завдання вивчення історії Української літератури [1]).

Написав В. Перетц.

Не що давно акад. і проф. Істрин, одповідаючи д-ру І. Франкови, коли той винуватив його в великоросийськім шовінізмі, дав декілько характерних признань; він писав: „...когда открывалось въ Одессѣ при историко-филологическомъ обществѣ византійско-славянское отдѣленіе, я призывалъ прикосновенныхъ людей изучать малорусскую литературу, но увы — никто до сихъ поръ не откликнулся. Да, ея не изучаютъ. Малорусскіе журналы наполнены статьями по XVI — XVII вѣку, но ни древній періодъ, ни болѣе новый не находятъ себѣ, за ничтожными исключеніями, серьезныхъ изслѣдователей" (Истринъ, Изслѣдованія въ области древнерусской литературы, 1906, ст. 199). Наш власний досвід показав теж саме, — що робота по історії української літератури настроюєть ся доволї трудно. Лекції по історії української літератури, що я оголосив в Петербурзькім Унїверситетї в 1890 роках, не відбули ся, бо слухачів забракло; праця в Київськім Унїверситетї —

---

1). Читано і ухвалено на І-ім засїданню фільольоігічної секції 10 січня с. р.

притягла до вивчення української літератури дуже невеликий гурт...

Що вважати за причину зазначеного зявища? Академік Істрин дає таку одповідь: „Причина лежитъ вовсе не въ политическомъ положеніи Малороссіи, на которое любятъ ссылаться украинцы, а въ томъ, что, съ одной стороны, иные не умѣютъ изучать, съ другой — еще не ясно, что изучать“, (Там же, ст. 199).

Не заперечуючи значіння політичних обставин, що денаціоналізували і денаціоналізують верстви української інтелієнції і що відривавають талановитих людей від рідного народу і від того, щоб його студіювати, ми теж надаємо чимало ваги останнім двом причинам. І справді, не досить одного глибокого й щирого замилування до свого рідного, — треба ще мати деякі технічні способи наукового досліду, уміннє критично важити джерела і підручники, треба виробити певну наукову дисціпліну розуму, без якої навіть великий творчий хист, що посідає найбогатший матеріал, може стати тілько занятним оповідачем — не більше.

За другу причину, що гальмує розріб питань з історії української літератури, академік Істрин вважає невиясненність самого матеріалу. І тут повторюють ся ще на більшу міру те зявище, що знати студіюючи літературу російську. Матеріал не тілько не клясифікований і не виданий, але навіть мало відомий. Що ми знаємо, напр., про давню українську літературу оповідань XVII віку? Чи про перші роки драми? Казнодійство кінця XVII віку більш-менш досліджено, правда, досить поверхово; але казнодійство кінця XVI і початку XVII віку — зістаєть ся зовсім нерозробленим ще й досі.

І невміннє студіювати історію української літератури і мала цікавість до неї виясню ють ся, на нашу думку, також і в звязку разом з малим інтересом нашого

часу до фільольоґічної праці взагалі і до праці над рідною фільольоґією з окрема. Тут не можна зразу братись до фільософських узагальнень ні що до язика, ні що до літератури. Не вважаючи на жертвенну працю подиноких працьовників над тими питаннями, що нас тепер цікавлять, здебільшого доводить ся починати сливе всї досліди з початку, з чорної, невидної роботи, що на перший погляд вимагає далеко більше працьовитости і старанности, ніж хисту та окриленого льотом фантазії натхнення.

,,При изученіи исторіи", каже Ключевський (а ми додамо: і історії літератури): ,,неохотно останавливають вниманіе на эпохахъ, дающихъ мало пищи и уму и воображенію: изъ маловажныхъ событій трудно извлечь какую либо крупную идею; тусклыя явленія не складываются ни въ какой яркій образъ". Проте все таки вивченнє сих епох має велику вагу для історика: ,,такія эпохи перерабатываютъ развалины погибшаго порядка въ элементы порядка, послѣ нихъ возникающаго" (Курсъ русской исторіи, I, 434 — 435), або, відповідно матеріалу історії літератури, — в такі епохи дїєть ся невидимий на перший погляд, але без перестанний процес розпорошування старих ідей і форм і повільне, ледве помітне пристосованнє їх до витворених нових обставин життя.

Теперішня наука більш, ніж коли, примушена звернутись до такої аналїтичної, марудної роботи. Після того, як проф. Нікольський, Істрин і Соболевський поставили питаннє про можливість наукової староруської літератури — що, до речи мова, вивчена далеко більше за українську, — обмежуватись загальними міркуваннями стає неможливим. Щоб утихомирити гризоти сумління, проф. Нікольський видав монументальний том бібліоґрафічних матеріалів, що понімають

памятки IX—XI віків, і се приклад, вартий, щоб його наслїдувати.

Відомо, що до XII віку вже дуже виразно визначились особливости українського язика, що, як тепер треба признавати, поділяв ся да два діалекти — західний і східний (Істрин, там же, 50). І перше, що повинно зробити — се скласти катальоґ рукописів українського походження і виділити зпосеред їх білоруські. Сю працю в свій час роспочав був проф. Владимиров, але на жаль і до сього часу вона не знайшла собі нїкого, хтоб її далї вів. А тим часом такий огляд памяток українського язика, лїтератури і культурного життя повинен би освітлити багато де чого з лїтературних стосунків і старої Вкраїни XIII — XVII віків. Такий огляд памяток поклав би підвалини і для історії українського язика, над яким працювали Соболевський, Житецький, Огоновський і ще декілько вчених, що цікавились не тілько живою українською мовою, але і тею долею, яку пережили староруські діалекти, що утворили український язик.

Такого ж огляду потрібують і стародруковані книжки, що, незалежно од місця, де вони вийшли, описані в працях Ундольського, Каратаєва, Головацького і инших; а з половини XVII віку ми, правду кажучи, не маємо жадного скілько небудь докладного показчика. Взагалї, — українська давня бібліоґрафія „потребуетъ работниковъ пильныхъ, чуйныхъ и працовитыхъ“, як каже автор XVII віку, Кирил Транквілїон. А бібліоґрафія — являєть ся неминучою основою, підвалиною всякої фільольоґічної роботи.

Звернемось тепер до поля власне історико-лїтературного. Тут справа стоїть наче б то краще. Давнїйший період української лїтератури XI—XIV віків, що його не без рацїй проф. Істрин вважає за „общій“ і для

української і для великоросийської літератури, і що почав ся на його думку тілько в половині XIII віку, — розроблений тепер відносно й не зле, дякуючи довголітній праці российських вчених. Але далеко не так стоїть справа, що до того темного періоду, коли верхні верстви, більш інтеліґентні, були зметені нападом татарським, і почасти переселились на північ, а почасти, під впливом історичних обставин — втратили вподобу й цікавість до літератури. Що робилось в ній тим часом, коли творилась нова міщанська культура на Україні в XV віці з її брацтвами, що стали на чолї культурного руху? Праці проф. Владимирова і Ор. Левицького тілько почасти підняли перед нами завісу, що ховала ролю гуманїзму і реформації в часи, коли прокинулись культурні й літературні інтереси на Україні кінця XV і початку XVI віків.

Потім того цілий шерег дослїдників тілько почасти вистудіював праці окремих полемічних і богословських письменників, що виступили на бойовище за релїґійну і національну волю в південно-західній Русї XVI — XVII віків. Праці Голубева, Завітневича, Сумцова, Франка і инш. сливе що більше торкають ся питань історії церкви, культурної історії, нїж питань власне історико-літературних. Не вважаючи на те, що недавно зявилась історія української драми І. Стешенка, давнійше вийшли праці Франка, Павлика, Петрова і инш., сама історія зародження української драми показує багато темного і невиясненого. Працями Житецького і Петрова намічені тільки загальні контури для вивчення драми XVII і XVIII віків, але сї контури вимагають тіни, детального розроблювання, а перш над усе — критичного, наукового видання самих памяток української драми.

Почасти досліджена віршова література XVI — XVII віків, але власне — тілько почасти. Праці Пе-

ретца, Житецького на сїм полї показують тілько загальні стежки до досліду; що було можливим зробити на підставі матеріалу, який оголошено до 1900 років, те зроблено; але що не рік, то виявляють ся нові та нові матеріали і віршова література набуває собі чималої ваги не тілько сама по собі, але й по тій ролї, що вона відгравала в XVII віці, коли була посередницею між польською та московською і коли передавала літературні форми і ідеї Ренесансу на далекому сході Європи.

Що зроблено для історії діальоґа, так модного в XVII віці, який був занесений з Польщі і переданий на Москву? Що ми маємо про літературну сторону літописів, хронік, мемуарів XVII і початку XVIII віків? Така цікава річ, як панеґірична література — тілько почасти відома нам з видань проф. Студинського, проф. Голубева, а самий літературний жанр ще потрібує серйозних студій.

Що до XVIII віку, до другої його половини, то сей період, що уявляє з одного боку немов би образ остаточної втрати інтересу до української літератури, з другого є тим горном, що з його вийшли Котляревський, Гоголь-батько і инші — сей період досліджено надзвичайно мало. Найбільш цікаве питаннє про умови зародженя нової української літератури може бути порішеним тілько після досліду над літературним життєм сього періоду.

XIX-му вікови — здавалося б на перший погляд — пощастило більш, ніж давній і середній українській літературі: тут відома книжка проф. Петрова і широка критика на неї проф. Дашкевича; досить добре викладено сей відділ проф. Огоновським; маємо ще значну кількість окремих історико-літературних і критичних статей в наукових і загальних енціклопедичних журналах.

Але лихо в тому що сливе все, що відносить ся до XIX віку — дуже близьке до нас, і спроби опрацювання літературного матеріалу за сей період неминуче хиблять через надмірну сторонність, субєктивність, і тому, що вони, власне кажучи, є творами „публіцистичного пера“, вони вже занадто далеко стоять від самого скромного ідеалу науковости.

Через те власне гадаємо, що ті небагато desiderat'ів, що ми збіраємо ся викласти накінці нашої замітки, будуть з одного боку небезпотрібним нагадуванням про конечність роботи, з другого — стануть немов за проґраму для найпершої діяльности фільольоґічної секції.

Дозволю собі точно формулювати сї desiderata.

1) Перше, що неодмінно потрібне — се заохотити українську молодь до серйозної роботи над питаннями історії української літератури і притому не тілько нової, але й давнійшого періоду.

2) Друге — потрібно взятись до розроблювання загального начерка історії української літератури з хрестоматією, починаючи з давнійших часів. Складаючи такий начерк, покажуть ся дуже наглядно ті прогалини, що для їх заповнення потрібне розроблюванне поодиноких питань.

3) Для заповнення сих прогалин вже тепер можна намітити декілько детальних праць, напр.:

а) Скласти збір чи катальоґ памяток (рукописних) українського язика і літератури, переробивши і доповнивши огляд проф. Владимирова.

б) Скласти українську бібліоґрафію, починаючи з перших спроб друковання книжок.

в) Видати збірку „передмов“ до стародрукованих книжок XVI — XVII віків, дуже корисних як історико-літературний, історичний і побутовий матеріал, що ви-

яснює умови літературної й просвітної діяльности на Україні за сі віки.

г) Видати збір драматичних творів давньої української літератури XVII — XVIII віків;

д) — такий же збір памяток віршової літератури XVI — XVII віків.

е) — збір пісень ліричних і віршів світського характеру XVI — XVIII віків до появи старійших друкованих збірників пісень.

ж) Видати діальоґи і панеґірики XVII віку, а як що се буде трудним, то щоб забезпечити користуваннє, окремо видати знову рідкі памятки давньої української стародрукованої літератури.

з) Передрукувати і надрукувати наново памятки української історичної літератури XVII — XVIII віків з виконаннєм вимог сьогочасної науки.

4) Через те, що в тісному звязку з вивченнєм старої літератури стоїть вивченнє історії язика, то стає неминучим на перших же порах переглянути, чи краще — переробити і видати в світ проґраму, щоб збірати дані для української діалектольоґії, яку склав відомий український лінгвист К. П. Михальчук, і попильнувати, щоб росповсюдити сю проґраму серед найбільш підготовленої для зазначеної роботи молоді і сільської української інтеліґенції.

5) Поруч з вивченнєм живих діалектів українського язика повинно заходити ся теж коло історичного досліду долї його. Повинно вивчити давнійші памятки українського язика, де менш, ніж в списках богослужебних і т. и. книжок, відбила ся славяська традиція. Такі перш над усе — грамоти, що написані на українській землї в XIV — XV віках.

Ми поставили багато завдань, що здають ся нам найбільше поважними. Без сумнїву, ними не вичерпуєть ся все, що належить виповнити прийдучим робітникам на ниві української фільольоґії. З кожним кроком вперед, з кожним рухом в глиб наукового дослїду — виростають нові питання, виникають нові завдання для дослїдувача, і попередити їх усї — неможливо. Можна намітити тілько одне те, що найбільше бє в вічи, що вимагаєть ся самим станом науки в теперішнїй момент.

Українознавство, не вважаючи на довголїтню многоплідну діяльність „Українського Наукового Товариства імени Шевченка“ у Львові, його членів і співробітників, а теж і росийських вчених, — наука ще молода. Дякуючи відомим умовам життя українського народу і його інтелїґенції, умовам, яких Україна ще не віджила, ми не можемо ставити до українознавства великих запросів — у минулому. Але се примушує нас подбати про будущину українознавства, з окрема української фільольоґії, щоб нащадки наші не віддячили нам

„Насмѣшкой горькою обманутаго сына
Надъ промотавшимся отцомъ.“

Наше молоде Товариство, особливо скромна секція фільольоґів, не може, звичайно, цїлком взяти на себе роботу по всїм відділам українознавства, сподїваючись науково вичерпати їх.

Але воно повинно всїх своїх сил доложити до того, щоб перше Українське Наукове Товариство на Українї, в самім осередку її, справдї витворило де що корисного, а не обтяжало б дурно своєї рідної землї.

Господарство польського маґната на Задніпровю перед Хмельниччиною.

Студія Мих. Грушевського.

Обставини житя в Східній Україні перед великим рухом народнім XVII в., для якого послужила вона ареною, все ще звістні нам далеко не так, як би ми собі того бажали. Головні контури сього житя, основна схема відносин економічних, суспільних, культурних, національних, розуміеть ся, вирисовуеть ся ясно й виразно, й про неї, думаю, маемо в головнім вірне поняте. Але сїй схемі, сьому скелету бракуе мяса і крови. Бракуе сьому простолїнїйному, схематичному рисунку богатого запасу фарб, кольорів, світотїни, яка б заповнила сї сїрі поля, надала цїлому образови повного виразу, житя. Бракуе богатого фактичного матеріалу, який би позволив нам іти в кождім напрямі тодїшнього звичайного, буденного обиходу, орієнтувати ся в подробицях побуту чи то матеріального, чи духовного, класти руку на пульс народнього житя й відчувати його бите на кождім кроцї. А без сього дослїдник минувшого все буде відчувати неповноту, приблизність своїх відомостей і понять про се минуле житє.

Великий народнїй рух, „скасувавши шаблею козацькою“ весь ненависний, супротивний йому суспільно-полїтичний устрій, знищив богато й того, що могло дати нам лїпше розуміннє сього перед-революцийного житя і народньої опозиції. Багато поглинула „велика руїна“ на віки.

Втрати сї тим тяжші, що взагалї ті джерела, з яких ми черпаємо свої відомости про українське жите тих часів, для Східньої України не були так богаті: українське життє ще тільки формувало ся, кристалїзувало ся, і все те юридичне і культурне жите, актами якого ми користуємо ся для пізнання давнїх обставин, — було ще дуже слабке, мало розвинене. Отже й не могло лишити по собі таких богатих матеріалів, які маємо, по всїх історичних пригодах, для Західньої України. Але й те, що лишило ся, не використане ще. Для соціальної, економічної, культурної історії Східньої України XVII — XVIII віків взагалї дуже небогато ще зроблено, а для часів перед-революційних особливо мало [1]). Актові книги старого трибуналу і західнїх судів земських и ґродських, пізнїйші акти місцеві, не кажучи про приватні архиви ріжних маґнатських фамілїй, можуть дати ще дуже багато — як може свідчити документ, вийнятий з львівських ґродських книг, з яким хочу познайомити в сїм своїм рефераті, і який кидає інтересне світло на економічне жите Заднїпровя перед Хмельниччиною — на те маґнатське хазяйство, яке ступало сюди в 1-й пол. XVII в., як вістник тих економічних і суспільних форм, що населили сю східню Україну втїкачами з західно-українських земель і тепер одним наближеннєм своїм будили трівогу, ненавість, страх серед них і поривали їх до оружного опору й самооборони.

Великий народнїй рух XVII в. розвинув ся на економічнім ґрунтї — був перед усїм протестом проти тих форм економічної експльоатації селянської працї, що насували ся в Східню Україну з Західньої, а з нею — ограниченне маєткових і особистих прав селянина. Сї економічні мотиви зміцняли ся й загострювали ся антаґонїзмом національним, культурним, релїґійним, — з одного боку, суспільним і полїтичним—з другого. Контраст української й польської народности, православної й католицької віри, русько-візантийської й польсько-латинської культури давав антаґонїзму економічному ту ідеольоґічну закраску, якої жадно шукає й приби-

---

[1]) Щоб переконати ся, досить переглянути томи „Описанія Старой Малороссии“ пок. Лазаревського: як мало зібрано відомостей для часів з-перед Хмельниччини сим многозаслуженим дослїдником історії Заднїпровя.

рае собі звичайно кождий чисто матеріалїстичний, економічний антаґонїзм. Антаґонїзм українського селянина, що хотїв свобідно господарити на свобідній, нічиїй землї, і свобідно користати з її дарів і з здобутків своеї працї, до польського пана, що не горївши не болївши хотїв наложити свою руку на сї овочі його працї, був сам по собі незмірно гострим і напруженим. Але він ставав ще гострійшим, незносно болючим тому, що се був заразом антаґонїзм **українського** селянина і **польського** пана, контраст народности панської й — поневоленої, віри й культури привілїґіованої — по однім стороні, подавленої, пониженої — по другій. Не було при тім якогось елементу, який був би посереднїм, переходовим ступінем і вигладжував хоч трохи гострість сього контрасту. Поруч себе селянин - Українець не бачив селянина - Поляка, який би так само працював і зливав своїм потом землю, як він. Заникли — спольщили ся, покатоличили ся, з виїмком кількох одиниць, пани-маґнати руської віри, української народности, що бодай в сфері культурній, національній могли бути якимсь суголосним елементом для українських мас. По цілій лїнії нічим не ослаблений, не злекшений антаґонїзм: українські робучі маси, репрезентанти подавленої народности, поневіряної культури й релїґії — й купка маґнатів, всевласних „королевят", репрезентантів чужої, панської культури, релїґії й народности, окружених двором своїх слуг, ненависних людям посіпак.

Обставини кольонїзаційні й усякі иньші зложили ся так, що власне маґнатське, велике землеволодїнне взяло в східній Україні гору над усяким иньшим, і велике маґнатське хозяйство стало типовим для тутешнїх економічних відносин в передреволюційних часах. Повний брак якоїсь державної орґанїзації — навіть такої слабкої, яка істнувала по иньших провінціях річи посполитої, на цілім майже просторі східньо-полудневої України, віддавав тутешні відносини на волю й ласку самої людности. „Кулачне право" і самооборона були кінець-кінцем одинокими факторами, якими уставляли ся тутешні відносини. Отже коли „народ шляхетський" з кінцем XVI в. кинув ся сюди закладати „на сировім корені" нові маентости, випрошуючи привилеї на „порожні", то значить правительственними актами не від-

дані комусь землї, та зганяючи ріжних „безправних“, то значить — не озброених правительственними наданнями господарів, — „реальное соотношеніе силъ“ рішало кінець-кінцем, хто мав бути властителем сих порожнїх просторів. Більша риба пожирала меньшу. Слабші силами властителї, не тільки „безправні“, а й уоружені правительственними актами, мусїли уступати ся перед збройними заїздами і всякими иньшими напастями маґнатів-сусїдів, шо закладали й „заокругляли“ свої маентости, мусїли продавати за безцїн свої права їм, чи иньшим, ще сильнїйшим, ще зубатїйшим конкурентам. Кінець кінцем землї збирали ся в руках купки маґнатів першого калїбру, особливо таких, що з богацтвом і впливами особистими ще лучили сили і засоби, які давали їм їх урядові функції в тутешнїх краях: гетьманів коронних — то значить начальників розквартерованих тут польських військ, воевод й старост пограничних замків — сих правдивих віцекоролів в сих пограничних, виключених з усяких впливів центрального правительства окраїнах. Випрошені за дурничку величезні простори, в роді „пустини Умань“, що займала кілька нинїшнїх повітів, поріча Сули від границь московських до устя, поріча Псла, і т. под., вони „заокругляли“ ріжними меньшими додатками, і так формували ся ті величезні лятифундії, яким рівні не було не тільки в Польщі, але і в цїлій Европі часом, і перед якими зовсїм на другий плян відступала середня або меньша панська власність. Окрім приватних лятифундій були ще великі державні землї, так звані староства, але вони роздавали ся також в доживотні держави тїсній купцї маґнатів, в користанне чисто приватно-правне, так що характером своїм і своїм господарством вони вповні підходили до приватних лятифундій. Разом взяті приватні лятифундії й сї маґнатські держави надають вповнї закінчений, одностайний характер великопанського господарства всїй території від середнього Побожа (Браславщини) до поріча Десни, приверненого до Польщі під час Московської усобиці „смутних часів“.

Щож приносило з собою в сї краї се великопанське господарство? Що давало воно їм і їх людности в заміну за претенсії, які ставило на підставі королївських перґаменів і канцлерських печаток до тутешнїх осадників, до їх зе-

мель, які вони своєю працею розбудили з довговічного сну і своїми грудьми заслонили від наїздів татарських, зробили з диких пустинь культурні краї й накликали на них сей новий наїзд благородно-рожденних і привілеґіованих? Як відомо, се одна з дуже болющих спірних пунктів між історіоґрафією українською й польською. Польська історіоґрафія прибирає політичні й економічні здобутки польської (і ополяченої) шляхти XV — XVII в. шатою культурництва. Вона величає сей шляхетський Drang nach Osten в східню Україну XVII в. як велику культурну місію Польщі. Сї мовляв шляхтичі й маґнати залюднили порожні простори східньої України селами й містами; оборонили їх від татарських наїздів замками і залогами; своїми капіталами, працею, інтеліґенцією насадили культуру на вікових перелогах. Українська історіоґрафія пригадує на се, що шляхта й маґнати прийшли на готовеньке — коли народня, самосійна кольонізація вже розвинула ся значно й орґанізованою самообороною — козачиною підорвала татарські наїзди. Пригадує, що й пізнійше кольонізація і оборона була ділом не так орґанізованих заходів шляхти й маґнатів, як стихійного народнього кольонізаційного процесу. Що привілеґіовані властителї й державці українських просторів дуже мало вкладали і своїх капіталів і своєї праці та інтеліґенції — рідко або й ніколи не заглядаючи в свої східньо-українські маєтности, а збирали тільки через своїх арендарів і слуг овочі з селянської праці та капіталу, вложеного не ким иньшим, а такиж селянином в свою землю. Ся суперечка зістанеть ся мабуть ще довго дражливою і болючою, і ми не будемо запускати ся в загальну оцінку арґументів обох сторін, а приглянемо ся цікавій ілюстрації великопанського господарства в Східній Україні в переддень Хмельниччини, яку дає нам згаданий документ — а з тим кидає світло і на ті питання, що служать причиною отого спору.

Се арендний контракт польського гетьмана Станислава Конецпольского, старости — себто доживотного державця староства гадяцького (волостей Гадяцької й Миргородської, території кількох повітів теперішньої Полтавської ґубернії), з арендатором — шляхтичом Мартином Длуским, списаний в Гадячу в падолисті 1643 року. Конецпольський дає в аренду сьому Длускому Гадяцьку волость, з містом Гадячом і міс-

течками Лютенками і Рашівкою, з виїмком деяких другорядних доходів, на три роки, починаючи від Водохрищ 1644 р. до Водохрищ р. 1647. За аренду сю Длуский має платити Конецпольскому річно 13 тис. золотих польських, але з того готівкою тільки 4 тис., а решту поташом, який має виробляти в чотирох будах: в ціні 9 тис. золотих має він річно дати Конецпольскому тисячу шіффунтів або 21 лашт поташу „чистого, фарбистого, товстого, найліпшої проби, яка б відповідала ґданському піку“ і 15 лаштів т. зв. шмельцуґи, лічучи шіффунт поташа по $8^1/_2$ зл., а лашт шмельцуґи по 40 зл.; і коли б арендар випалив поташу щось понад то, то Конецпольский забирає то по тій же ціні. Очевидно, він цінував арендареви поташ значно низше торгової ціни й заробляв на сій ріжниці (знаємо, що коло того часу в Гданську шіффунт попілу купували по 30 гр., а в правобічній Київщині по 17 — 20 гр. [1]).

Для себе полишає Конецпольский понадто такі доходи: поволовщину, десятину пчільну, „решту поборову“, т. зв. відумерщину — то значить майно по умерших безпотомно підданих, одбігщину — майно по втікачах, що підуть геть без відомости уряду, коли ся одбігщина буде більша понад 10 кіп грошей (20 зл.), „викидщину“, більші „заруки“ (залоги) — понад копу грошей (звичайний спосіб, яким запобігало ся в тих часах якимсь зловчинкам або відновленню процесу, було визначенне „заруки“), нарешті „вини кримінальні“ — за значнійші карні вчинки й иньші більші вини (штрафи), тим часом як „злодійська вина“ — 3 копи, й иньші меньші мали припадати арендареви.

Арендар має всі доходи від гарячих напитків: Конецпольский ґарантує йому, що під час його аренди ніхто не буде курити горілки по селах без оплати доходу арендарського, не буде довозити її „з боку“, ані не буде шинкувати нею, під страхом кари 10 кіп. Так само з тютюном. На весіля, хрестини і празники селяне мають право варити пиво, за оплатою арендареви, але не можуть держати те пиво в себе дома довше понад три дні без осібного позволення. А горілку на весіле та хрестини арендар має давати підданим одним грошем дешевше на кварті. В самім місті Га-

[1]) Див. Історію України-Руси т. VI с. 190 — 1.

дячу міщане мають право варити пиво і сититн меди, за оплатою арендареви, а варенне горілки Конецпольський зіставляе як монополію для себе, і передає її осібним, додатковим контрактом арендареви. Арендареви йдуть доходи з млинів, які есть тепер на Пслї й Грунї, або будуть поставлені арендарем, тако ж з гути (шкляної робітнї). Ріжні доходи з суду, як ми бачили, з відбігщини і приблудної худоби ідуть теж на його користь.

Обовязки панщинні контракт описує так: „пан каштелян краківський (Конецпольский) позволяе уживати роботи сільських підданих відповідно до того, як вона описана (в осібній описи, очевидно), себто вони мають нажати по дві копи якого небудь збіжа, звезти то, змолотити по дві копи. Сїно косити оден день, накошене зібрати, звезти й скидати на скирти, або замість того дати готове сїно, або грошима за віз по 15 гр.; одначе ті, що не мають коней анї волів, не обовязані возити. Хто має коней або волів, має привезти на рік два вози дерева. Від диму (хати) мають дати курку, від чотирох димів одну гуску, або за неї 6 грошей". Крім того селяне обовязані ходити з підводами — возити поташ з гадяцьких буд. Підсусїдків можна арендареви ужити на роботу в горо́дї по черзї тільки оден раз на рік. Прясти піддані не повинні, анї не можна їм казати молотити збіже „на колоди". Міщане гадяцькі робіт не несуть нїяких, окрім тільки того, що мають возити поташ з буд, борошно до буд, відвезти мед (даний), робити роботи шарваркові коло гребель та коло укріплення міста й замку.

Будинки, побудовані арендарем — доми, броварнї, солодовнї, винницї, зістають ся його власністю. На випадок, як би волость та потерпіла спустошення від татарських нападів, війни, або „козацької своеволї", має бути зроблена арендареви знижка арендної плати. Так само, як би при розграниченню з Москвою були забрані які ґрунти. Коли б сойм за той час наложив податок від гарячих напитків (т. зв. чопове), то Конецпольский бере то на себе, що збиранне того податку в волости буде поручено тому ж арендареви. Натомість арендатор забезпечає, що піддані волости не будуть мати шкоди від його будників „в худобі, возах, свинях і конях". Буде пильнувати, аби буди арендарські не переманювали „челяди будної" з иньших буд, які роб-

лять поташ на ґрунтах Конецпольского. Має також арендар стерегти того, щоб в лїсах не робили дьогтю, не пустошили їх вівцями й худобою. Щоб сусїди не забирали ґрунтів і не нарушали границь, і т. и. Нарештї за „порукавичне“ (за посередницво при контрактї) поступає арендар, в видї дарунку, що року 200 зол. панї Конецпольскій.

Такий зміст сього контракту. Завдяки тому, що Конецпольський вичисляє головні катеґорії доходу арендаря і ті доходи, які він зоставляє для себе, ми можемо мати з нього досить докладне поняте про господарство Гадяцької волости, що без сумнїву було типовим показчиком великопанського хазяйства тих часів в крайнїх частях Східньої України взагалї.

Ми бачимо, що на першім плянї стоїть експльоатація природних богацтв, ще не винищених в сїм богатім, здичілім від довгого запущення краю. В Гадяцькій волости на першім місцї фіґурує роблєнне поташу, в сусїднїй Миргородській волости, також Конецпольского, робили крім поташу також в великих розмірах салїтру. Сї промисли взагалї характеризують перші кроки панського господарства в його походї на схід України в XVI — XVII вв., особливо фабрикація поташу. Великий попит на лїсові товари східньої Європи з боку Європи західньої, прокинувшися вже в XV віцї, послужив першим імпульсом того економічного руху (спеціально — в сфері панського хозяйства), що характеризує перехід від середновічних форм натурального хозяйства до нового, грошевого, обрахованого на вивіз. На протягу XV і XVI вв. лїси земель польських, литовських, українських і білоруських експльоатували ся й рабівничо нищили ся незвичайно сильно і скоро, в напрямі від Балтийського побережа, річними системами, поступаючи все далї в глубину краю. Разом з винищеннем, з вичерпуваннем лїсових запасів росла одначе незмірно й цїна на лїсові товари й гнала покупцїв і доставцїв лїсових товарів все далї, навіть в малолїсні простори передстепової України. Незважаючи на велике віддаленне від сплавних доріг Балтийського басейну і на розмірну бідність лїсу та дорогоцїнність його для потреб місцевого житя, з початком XVII в. починаеть ся в великих розмірах фабрикація лїсових товарів в Браславщинї, полудневій Київщинї, Заднїпровю. Панські будники —

вироблювачі ріжного будівляного матеріалу й поташу, смолярі, дьогтярі являють ся аванґардом в походї панського хазяйства в Східню Україну. Тому, що будівляного матеріалу, за великим віддаленнєм від сплавних доріг, звідси висилати було не можна, лїс експльоатуеть ся головно на поташ. Паленнє лїсів „на попіл" — з якого робив ся поташ — се перший акт в траґедії насаджування великопанської культури, або — коли хочете — її прольоґ. Він не трівав довго, бо при бідности лїсів і примітивних гробівничих формах їх експльоатації десять-двадцять лїт поташової кампанії в сїм східно-полудневім поясї вповнї вистачали на те, аби понищити лїси так, що й не було вже чого палити далї. В полудневій Київщинї, де паленнє лїсів почало ся скоріше, уже в 1620 рр. вони місцями були винищені зовсїм (напр. в Білоцерківській королївщинї). На Заднїпровю, куди панське господарство ступило пізнїйше, ми бачимо, як от і в сїм контрактї, робленнє поташу ще в повнім розгарі в 1640-х рр.

Там, де суспільно-економічні відносини вже ствердли, де селянин був примоцований до землї, став послушним, німим інвентарем панського хазяйства, там у нас за кампанією лїсовою, за розвоем вивозу лїсових товарів ішов розріст панського рільничого господарства — розвій фільварків, панщини, продукції збіжа на заграничний вивіз. Експорт товарів лїсових служив прелюдією експорту збіжа, відкривав і торував йому вивозові дороги.

Так було в Західній і Західно-північній Україні. Там за усильною експльоатацією лїсових товарів в першій половинї і серединї XVI в. (як у якім районї) йде в другій половинї XVI і початках XVII вв. розмноженнє фільварків, розширеннє площі фільваркового хазяйства на рахунок хазяйства селянського, через примусову скуплю і забираннє селянських ґрунтів, незвичайний зріст рільної панщини і взагалї робочих обовязків селян, і т. д. В Східно-полудневій Україні суспільно-економічні відносини не настільки ствердли, щоб можна було від такої „сухої", наїздної експльоатації природних богацтв перейти до „інтензивної" по тодїшнїм понятям панської культури — то значить інтензивного видушування безплатної працї з людського інвентаря. В сфері експльоатації пiдданської людности приходило ся вдоволяти головно посереднїми (косвенними) доходами, і вони

мають рішучу перевагу над безпосереднїм оподаткованнем, в ширшім значінню того слова, то значить — рахуючи і данні і робочі обовязки. Се були доходи з домініальних привілеґій ріжних родів — ріжного рода реґалій і державних прав, переданих державою привілеґіованим властителям і державцям.

На першім плянї стоїть право пропінаційне — фабрикація і продажа гарячих напитків, сей перший краеугольний камінь панського хазяйства там, де мало ще в будучности тільки розвинути ся фільваркове господарство. Переглядаючи інвентарі староств Східно-полудневої України з першої полов. XVII в., ми переконуемо ся, що „корчма", то значить доходи з варення пива, меду й горілки й їх шинковання, становила головну рубрику панських доходів — половину або й вище з загальної суми доходу староства. До них згодом прилучаеть ся і дохід від тютюну. Другу важну рубрику становить млинське право. З росповсюдженнем млинів водяних, меленне збіжа стае привілеґією поміщика: підданим не можна ставити млинів для себе, молоти на домашнїх жорнах также (хиба за спеціальною оплатою); кождий підданий мае молоти збіже в млинї свого пана, і млини стають важним джерелом панського доходу. В Східно-полудневій Українї вони по корчмі становлять звичайно найважнійшу рубрику доходу. Третю катеґорію становлять ріжні судові і фіскальні доходи, що від держави перейшли до поміщика: судові кари, заруки, доходи від спадщини і т. и.

Доходи з безпосередного оподатковання поки що переважно натуральні. Се поволовщина — дуже видатна дань, рахована різно по різних місцях: давали по одному волови з селянського тяглого господарства раз на кілька літ, найчастійше — раз на три роки, як каже сучасник Боплян [1]). Потім десятина від пчіл: селяне давали десятий улій з своїх пасік що року. Роботні обовязки досить іще не великі, і серед них робота рільна не мае ще особливого значіння: в нашім контракті селяне возять дерево, посилають підводи; робота на полї й сїножати ледве чи дасть в сумі більше, як 10 днів на рік на селянське господарство. Се вказуе на слабкий розвій фільварчаного панського господарства. Поки

[1]) Пор. Історію України-Руси т. V с. 221.

не було більшої панщинної праці, воно й не могло розвинути ся; а для того, щоб завести значнійшу панщину, треба було, щоб стверд сильнійше тутешній суспільний лад, щоб панська верства взяла „підданого“ в свої руки міцнійше, прикріпила його до землї. Сього до Хмельниччини пани в Східно-полудневій Україні не встигли зробити.

Ітак, беручи господарство Гадяцької волости за показчик сучасного великопанського господарства, бачимо, що воно мало дуже мало інтензивний характер — навіть оцїнюючи його з становища тодїшнїх економічних поглядів. Воно опирало ся, з одного боку, на експльоатації природних богацтв, дуже примітивній, без яких небудь значнійших вкладів (на перенесенне поташової буди з одного місця на друге Конецпольский рахуе арендареви 200 зол., і мабуть не багато більше коштувало й спорядженне нової). З другого боку воно полягало в експльоатації селянського господарства і економічних засобів селянства. І се теж робило ся без великого накладу. Варенне меду, пива й горілки вело ся в формах дрібного промислу; так само гути і руди, де вони істнували, бували малозначним додатком до рільного господарства. Млини в Західній Україні в сїм часї уряджують ся місцями в більших розмірах, з значнійшими вкладами — але в Східній Україні сього не було, і тут джерелом млинського доходу була виключно поміщича монополїя, млинське право, а не рента з капіталу, вложеного в технїчні улїпшення, в будову такої фабрики. Нерідко бувало, що млин будував за позволеннем державця якийсь селянин і за те дїставав на свою користь частину доходу, а решта йшла панови. Капіталу таким чином в таке великопанське хазяйство вкладало ся мінїмально; се дае зрозуміти і мала роля вкладів арандаря в господарство, яку грають вони в розгляненім контрактї. Погляди, мовби польські пани внесли з собою в тутешне господарство значні капітали, не згожують ся з дїйсними фактами. Коли найновійший польский дослїдник східно-українського житя пише [1]: „По уставленню економічних відносин і зверхньої безпечности в західній части річи посполитої, нагромадили ся там, наслїдком сильного піднесення доходів з маєтностей, показні господарські

[1]) Al. Jabłonowski, Ukraina III c. 265.

засоби, не малі капітали; капітали ті звертають ся власне до богатих, а пустих до того часу просторів українських земель — дальших, україннях, що відкривали безграничне поле для всякого рода економічної діяльности; в початку XVII в. господарська енерґія, висиливши ся на заході, переносить ся, майже вповні, до тих дївичих земель", — то такі погляди являють ся рухом назад супроти зібраних давнїйше тим самим дослїдником матеріалів про господарство українських старост. З них виходить, що се була експльоатація „суха", без великих значнїйших вкладів, і головні доходи давали корчма, млини, мито, побори з пасїк і рибних ловів, виріб лїсових товарів. Культури вносилось также мало, як і капіталу: панське хазяйство гробівничо нищило природні богацтва краю, накладало руку на продукти селянського хазяйства, не вносячи нїяких улїпшень в тутешне господарство — брало тільки, нїчого не даючи взаміну.

Підставою доходу були права на землю і місцеву людність, узурповані державою й передані нею вповнї й без останку шляхтї, маґнатам — власникам і державцям. В очах місцевої людности сї права не могли бути нїчим иньшим, як узурпацією самовільною, вопіющею. Ще живе було поколїнне, що памятало, як оселяли ся тут на землях пустих, „нїчиїх", „божих" перші осади, під грозою вічних татарських нападів. Се були еміґранти з західнїх і північних українських земель, уже захоплених зубами сурового, невблаганного панщинного хазяйства. Вони шукали земель без пана і рискуючи своїм житем і майном, оселяли ся тут, далеко від королївських замків і панських дворів, в надії, що тут вони будуть свобідні від панських претенсій. Адже нї духу нї слиху не було тут панського чи старостинського. Але коли осади розростали ся, коли старші кадри осадників встигли трохи розгосподарити ся й запомогти ся, зявили ся панські аґенти, арендарі й слуги, які починали вкорочувати економічну свободу селянства й класти руку на продукти його працї. В порівнянню з панщинним пеклом Західньої України або польських земель се були зовсїм пусті, невинні претенсії. Що значило обмеженне в праві варення пива і горілки, меленця збіжа, або обовязок прийти на день під час косовицї і на день під час жнив — в порівнянню з панщинним режімом західнїх земель, де селяне працювали на

панщині по три, чотири дні на тиждень, несучи окрім того масу додаткових робіт, високі чинші й дани, ставши вповні панським робучим інвентарем, не маючи часом спочинку навіть у свята, як вони скаржили ся. В Східній Україні пани задоволяли ся мінїмальними роботними обовязками, кладучи головну вагу на доходи посередні, побічні, та на експльоатацію природних богацтв. Про заведеннє сильнійшої панщини не можна було думати, бо селянство на сїм пункті було страшенно сторожке й дражливе і при кождім виразнійшім натяку на закріпощеннє й обложеннє реґулярною панщиною готове було кинути свої оселї й іти сьвіт за очі. І пани вдоволяли ся такими смішно-малими на погляд сучасного шляхтича підданськими обовязками, полишаючи заведеннє більш „інтензивних“ форм господарства на пізнїйше. Але на превелике здивованнє їх, і не тільки їх, а навіть і пізнїйших письменників та істориків польських, — такі невинні річи, як панське право корчемне, пропінацїйне, або право млинське, викликали страшеннє невдоволеннє серед селянства. Від найлекшого дотику панської руки воно хапало ся за зброю, счинало бунти.

Кождий, розумієть ся, чув себе правим з свого становища. Шляхтич-маґнат з становища свого панського сьвітогляду, в яким виростила і виховала його шляхетська річ посполита, а селянин — в своїй обороні свого права на продукти своеї праці і в своїй опозіції панському режіму, з яким не міг він помирити ся на старих осадах і про який не хотів чути на нових — на тій безпанській землї, яку обробив він, полявши не тільки своїм потом, але й кровю. І тим часом, як селянин західно-українських земель сливе покірно носив тягар панщинного ярма, селинин східно-український, живучи в без порівняння лїпших економічних обставинах, в далеко лїпших достатках, не знаючи майже панщини, несучи далеко низші данні обовязки — бунтував ся неустанно против панів, люто нищив панські двори й арендарські оселї за ті нїби то й невеликі покорочення своїх економічних прав. Тим часом, як в Західній Україні шляхта, не стрічаючи нїякої серіозної опозіції (то значить — ломлячи без труду таку опозіцію, яку могли поставити селяне), додавала днї до днїв тижневої панщини, „вимишляла“ незвичайно тяжкі й високі додатки до даней і чиншів — в

Східній Україні, де підданська людність ще не стратила можности самооборони, піднїмали ся цїлі повстання за такі марні річи, як обмеження права варити горілку, як млинські побори і т. и. Так зв. Самовидець в своїм звіснім оповіданню про причини великого народнього руху досить добре влучає в сей психольоґічний момент — „Посполиство“, по його словам, „любо во всемъ жили обфито — въ збожахъ, въ бидлахъ, въ пасѣкахъ, але однакъ—чего не звикла была Украина терпѣти—вимисли великіе были отъ старостовъ, и отъ намѣстниковъ и отъ Жидовъ—бо сами державцы на Украинѣ не мешкали, тилько урядъ держали — леда шевлюга, леда Жидъ богатит ся, по килько цуговъ коней справляетъ, вимишляючи чинши великіе, поволовщини, дуды, осипъ, мѣрочки сухія, з жорновъ плату и инное“ [1]). В звіснїй народнїй думі про повстанне Хмельницького також нема памяти про панщину — людність дражнять, виводять з рівноваги такі річи, як панське корчемне право, як вибиранне мита на греблях і перевозах, побиранне оплат від рибних і звіриних ловів — все ті посереднї побори з підданської людности, на якім опирало ся, як ми бачили, сучасне панське хазяйство. І завдяки кольонїзаційним і полїтичним обставинам Східньої України: слабости привілеґіованої, панської верстви, абсентеізму самих маґнатів і браку всяких сильнїйших опорних точок їх господарства — а се стояло в звязку з наїздничим характером їх хазяйства, — не кажучи про брак всякої державної орґанїзації, всякої полїтичної екзекутиви — в таких обставинах се роздражненне народне вибухає в страшенних повстаннях, які не тільки змітають з лиця землї панську верству й її хазяйство в сїй Східнїй Україні, але задають неулїчиму рану самій шляхетській річи посполитій.

---

1) Лѣтопись Самовидца, с. 5.

Арендний Контракт на Гадяцьку волость на р.1644-7.

Гадяч, 15 падолиста 1643 р.

Stanisław na Koniecpolu Koniecpolski, kasztelan krakowski; hetman koronny, buski, barski, kowelski etc. starosta. Stał się pewny contract między iaśnie wielmożnym iego mością panem Stanisławem na Koniecpolu Koniecpolskim, kasztelanem krakowskim, hetmanem wielkim koronnym, buskim, barskim, kowelskim etc. starostą, z iedney, a urodzonym panem Marcinem Dłuskim z drugiey strony, w ten sposób, isz iaśnie wielmożny iego mość pan krakowski puscił panu Marcinowi Dłuskiemu w arende miasto Hadiacz ze wsiami y futorami generaliter wszystkiemi do niego należącemi, z młynami na rzekach Pslie y Hroni teraz będącemi y któreby przybudował, i z karczmami,z synkami, hutą, arendą gorzałczaną po wsiach, tabaką, winami opisanemi, miasto Lutenki takze z młynami na rzece Pslie y Lutenci y z inszemi accedenciami, ktoreby iego mosci należały y ktoreby do tego czasu poddani oddawali, miasto Raszawke, to iest młyny do niey należące, na lat trzy zupełne, po sobie idące.

Ktora to arenda poczyna się od przeszłego swięta Trzech Krołow w roku przyszłym tysiąc szescset czterdziestym czwartym a konczyc się będzie w roku tysiąc szescset czterdziestym siodmym o tymże czasie. Za ktorą arendę pan Dłuski na każdy rok trzynascie tysięce złotych monety i liczby polskiey płacic będzie takim sposobem: Naprzod na przyszłe swięto Bożego Narodzenia powinien będzie oddać złotych cztery tysiące do skarbu iego mosci pana krakowskiego. A potym potaszu ze czterech bud, ktore sie podiął robić, tysiąc szyfuntow dwiema rathami: pierwszą rathę w roku przyszłym tysiąc szescset czterdziestym czwartym na swięto swiętego Iana Chrzciciela potaszu czystego, łarbistego, tłustego, iako naywyszey próby, ktoraby pikowi gdanskiemu correspondowała, szyfuntow pięcset; drugo rathe na swięto swiętego Iendrzeia w tymze roku takze piecset szyfuntow takiegoz potaszu; ktory mu iego mosc pan krakowski przyznawac będzie kazdy szyfunt po złotych osmi groszy pietnastu. Względem zas wtorego roku na swięto Bożego narodzenia w roku przyszłym tysiąc

szescset czterdziestym czwartym przypadające złotych cztery tysiące gotowych do skarbu iego mosci zapłaci. A potym w roku tysiąc szescset czterdziestym piątym temisz rathami potasz takisz wydawac będzie: pięcset szyfuntow na swięto swiętego Iana, a pięcset na swięto swiętego Iendrzeia. Zapłaciwszy takze w tymze roku na swięto Bozego Narodzenia złotych cztery tysiące polskich do skarbu iego mosci w roku trzecim tysiąc szescset czterdziestym szostym, temiz rathami i na tez swięta po pięcset szyfuntow oddawac powinien będzie. A iezeliby ten potasz nie correspondował nayprzednieyszemu pikowi gdanskiemu, tedy pan Dłuski każdy szyfynt tak dopłacać powinien będzie, iako natenczas w Gdansku naydrozey będzie płacony. Submituie się tez pan Dłuski kożdego roku lasztow szmelcugi piętnaście twardey, dobrey, dobrze pokowaney, takiemi beczkami, na iakie wizerunek od iego mości pana krakowskiego iest podany, wydawać, ktora mu jegomosc po złotych czterdziestci przymować będzie. Iezeliby tez co więcey potaszu wyrobił, niżeli summa zwyż mianowana wyniesie, tedy jegomosc pan krakowski tymze targiem ten potasz płacic onemu będzie. Ten potasz y szmelcugi ze trzech bud powinien pan Dłuski poddanemi, ktorych trzyma, do Myrgroda albo tam, gdzie będzie potrzeba wystawie, z cwarty zas — bukreiowskiey budy poddani mirogrodsci potasz tamze odwozic będą, a on piętną swoię przy piątnie jego mosci na kazdą beczkę podług zwyczaiu kłasc bedzie. Ktore beczki maią bydz dobrze pokowane i obrenczami mocno vtwierdzane. Waruie tez to iego mosc pan krakowski, aby ieden drugiemu, ktorzy potasze robią na gruntach iegomosci, czeladzi budney nie odmawiał y owych nie przeymował. A że iedne bude bukreiowską nazwaną na ynsze mieysce sposobnieysze pan Dłuski przeniesc ma, tedy gdy ią przeniesie, iego mosc pan krakowski wzglendem fundowania iey złotych dwiescie przyiąc i potrącic przy rachunku panu Dłuskiemu obiecuie.

Waruie tez to pan krakowski panu Dłuskiemu, aby nikt inszy podczas dzierzenia iego gorzałki po wsiach nie kurzył, oney bez wiadomosci iego, nie oddawszy dochodu arendarskiego, takze y tabaki nie przedawał, gorzałki tez z boku na sioła nie podwozil y szynkowac nie wazył się. A gdyby się takowy znaydował lub z poddanych lub z ludzi kozackich, takowi winy lidzbę kop dziesięc na pana krakowskiego przepa-

dac będzie. Miasto Hadiacz przy wolnosci warzenia piw, sycenia miodow podług przywileiu onego, za oddaniem dochodu opisanego, a kurzenie gorzałek do woli swey iegomosc pan krakowski zostawuie. Ktore gorzałki, piwa y miody w miescie tilko pomieniony miesczanie szynkowac maią, a ktoryby z nich podwoził gorzałkę na wsi, przez co by przeszkody miał pan dzierzawca, takowy kop dziesięc panu dzierzawcy powinien zapłacic będzie,—zostawuiąc poddanym iednak wolne piwa na wesela, krzciny y prazniki, za oddaniem dochodu zwyczaynego arendarskiego. Ktore to piwa nad trzy dni w domach swoich trzymac nie powinni bez wiadomosci pana dzierzawce albo arendarza iego. Mieliby gorzałki na wesele albo na krzciny poddany potrzebowac, tedy taniey iednym groszem kwarte powinien dac arendarz.

Pozwala tez iego mosc pan krakowski panu Dłuskiemu po poddanych sielskich robocizne według opisania to iest dwie kopie vząc iakiego kolwiek zboza y to zwiesc y dwie kopie zmłocic; siana dzien kosic y to sprzątnąc [1]), zwiesc y w sterty skidac albo tez gotowego siana dac, albo za woz siana groszy piętnaście; a iednak co koni albo wołow nie maią, wozic nie będą powinni. Drew kozdy sielanin po dwa wozy na rok, kto koni ma albo woły, przywieść powinien. Kure z dymu, ze czterech dymow gęs albo groszy szesc za nie. Podsadkow na potrzebe folwarkową grodną podczas dni robotnich pozwala mu iego mosc pan krakowski, aby czerhą raz tilko przez rok te roboty odprawowali. Prząść zaden z poddanych nie powinien. Nar[z]ucac na kłody młocic pan dzierzawca na poddanych nie ma. Puncta tez powinnosci ich opisane we wszystkim cale y nienarusznie pan dzierzawca trzymac im bedzie. Miasto iednak Hadiacz od tey robocizny excypuie sie, ktorzy tilko potasze z bud y miody iego mosci pana krakowskiego, takze boroszno do bud odwozic powinni podług przywileiu im danego, tudziez szarwarki około grobel, ufundowaniem miasta y zamku. Na insze tez roboty y powinnosci nad intercize y puncta osobne podpisane pan Dłuski poddanych wyciągac nie będzie.

Excipuie tez iegomosc pan krakowski od tey arendy powołowszczyzne, dziesięcine pszczełną, reszte poborowe, odumerskie, odumerszczyzny, odbiegszczyzny znaczne, dziesięc kop przecho-

---

[1]) В оригіналї: sprządtnosc.

dzące, zaręki większe, nad kope, y wykidsczyzny, a mnieysze według opisania tegoz, takze złodzieyska wina kop trzy panu Dłuskiemu nalezyc maią. Winy tez insze według opisania, miesczanom y poddanym w punktach podanego, brac będzie. Te zas winy, ktore z kryminałow pochodzą, cale wszystkie do skarbu iegomosci dochodzic maią. A te winy tak criminalne iako y inne większe, ktore sie zwysz mianowały, wojt hadiacki z burmistrzami reiestrowac, wybierac y onych znaydowac będzie.

Sądy tez wszystkie w miescie Hadiaczu przy wojcie y dwu burmistrzach w poniedziałek i piątek odprawowac sie maią y kazda sprawa w xięgi wpisana bydz ma, a od dekreta pana dzierzawcy wolna ma bydz kozdemu dekretem iego rozumieiącemu sie bydz vciązonym appelacią do namiestnika iegomosci pana krakowskiego.

Do teyze arendy Słobodki Kamienne y Bobryki przyłączam. Takze przybłendne konie panu Dłuskiemu pozwalam. Budinki wszelakie przez pana Dłuskiego budowane w miescie, iako domy, browary, słodownie, winnice, przy nim po [1]) expiraciey arendy zostawac maią, poniewaz kosztem iego są pobudowane, takze y zasiewki wszelakie, ktoreby się naydowały, on zbierac przy expiraciey ma; z ktorych zyta kop siedmdziesiąt, ktore przy odbieraniu arendy wzioł, zostawic powinien.

A iezeliby tez w czym poddani takze y miesczanie krzywde sobie od pana Dłuskiego pretendowali, tedy za zesłaniem w kozdym roku od iego mosci pana krakowskiego y za wynalaskiem tego, kogo jego mosc przyszle, vkrzywdzonym nagrode vczynic powinien. Tego tez pan Dłuski przestrzegac będzie, aby poddani od budnikow w towarach, bydle, wozach, swiniach y koniach nie ponosieli zadney szkody. Robieniu dziekciu w lasach bronic powinien y zeby dla owiec y bydła pustoszone nie były. Takze granic zeby się zadna vyma w gruntach iego krolewskiey mosci przez şąsiady nie działa, przestrzegac będzie.

Czopowe iesli przez czas tei arendy na seymie walnym w Warszawie uchwalone będzie, tedy na instancią moią a pewnym contractem od ich mosciow panow poborcow nikt inszy okrom pana Dłuskiego onego nie otrzyma. Iesli tez pan Dłuski temu contractowi nie dosc czynił, wolno będzie iego mosci pa-

---

[1]) В ориґ. pró.

nu krakowskiemu przed czasem tey arendy od niego odebrac. Waruie tesz sobie pan Dłuski, iesliby strzez Boze spustoszenie iakie tey maientnosci przypadło [1]) przez nieprzyiaciela krzyza swiętego, iako tez przez woynę, swawolą kozacką lubo odcięcie gruntow przez odgraniczenie moskiewskie, przez coby szkode iako ponosił,—yz iegomosc pan krakowski powinien mu będzie defalcacią vczynic.

Względem rekawicznego iey mosci paniey krakowskiey złotych dwiescie za kozdy rok przy zaczęciu roku pan Dłuski oddawac będzie.

Co sobie strony obiedwie obiecuią strzymac pod zakładem trzynastu tysięci złotych polskich, na co sobie rękami swemi podpisawszy, pieczenci swe przyłozyli. Działo sie w Hadiaczu die decima quinta novembris anno Domini millesimo sexcentesimo quadragesimo tertio. Stanisław Koniecpolski, castellanus cracoviensis. Locus sigilli.

Акт вписаний в книги ґродські львівські шл. Яном Прушовичем—Львів. краєв. архив кн. 396 ст. 2277–2285. Разом з ним вписано додатковий контракт ua szynk gorzałczany, isz nikomu nie będzie sie godziło gorzałki szynkować ani kurzyć w mieście Hadiaczu y w Lutence tylko factorom albo arendarzom p. Dłuskiego (c. 2276.).

---

[1]) В ориґ. przypadła.

ПІСНЯ
ПРО
Дорошенка й Сагайдачного.

Написав **В. Грінченко.**

У збірці „Малороссійскія пѣсни, изданныя М. Максимовичемъ“, надруковано вперше, ще р. 1827, оцю пісню:

1 Ой на горі та женці жнуть,
А по-під горою,
По-під зеленою
Козаки йдуть.

5. А попереду Дорошенко
Веде своє військо,
Веде Запорізське
Хорошенько.

9. Посередині пан хоружий —
Під ним кониченько,
Під ним вороненький
Сильне дужий.

13. А позаду Сагайдачний,
Що проміняв жінку
На тютюн да люльку
Необачний.

17. Ой верни ся, Сагайдачний!
Возьми свою жінку,
Оддай мою люльку,
Необачний!

21. „Мені з жінкою не возить ся,
А тютюн да люлька
Козаку в дорозї
Знадобить ся.

25. „Гей! хто в лїсї? озови ся!
Да викрешем огню,
Да потягнем люльки —
Не журы ся!...“ [1])

Два прізвища маємо в цій пісні, і вони зараз же й нагадують нам дві історичні постати.

Одна — гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, друга — теж гетьман Петро Дорошенко.

Обидві постати дуже помітні й виразні на фоні нашого минулого життя. Обидва — люде з видатним широкоглядним розумом, добре освічені, военні таланти і не менше талановиті дипломати, незломні характери з могучою енергією, свідомі й щирі оборонці прав рідного краю. Одному, Конашевичеви, пощастило досягти дечого для України, і він умер, окритий славою зроблених діл, шанований і серед своїх, і серед чужих; другий, Дорошенко, програв свою справу, справу незалежної України, і зійшов з історичної арени під докори знеможеного довгою боротьбою краю серед байдужости до того діла, якому служив усе життя нещасливий гетьман, і на засланні, невільником на далекій холодній чужині, прожив до смерти.

Але річ в тому, що Сагайдачний умер 1622 року, а Дорошенко — аж 1698, через 76 років після смерти Сагайдачного і проживши всього 71 рік, то б то: його ще не було на світї тодї, як умірав Сагайдачний.

Вони не могли іти вкупі в одному козацькому поході, і через те пісня вимагала пояснеңнів — кого саме треба в їй розуміти під прізвищами, що належали двом славетним гетьманам.

Що треба дати таке пояснення — побачив уже перший видавець пісні — Максимович. Ось що він про неї говорить:

[1]) „Малороссійскія пѣсни, изданныя М. Максимовичемъ“, М. 1827, стор. 18, № XIII.

„Въ сей пѣснѣ чрезвычайно хорошо выраженъ характеръ Запорожцевъ относительно женскаго пола. Подъ именемъ Сагайдачнаго должно разумѣть какого-нибудь изъ числа чиновниковъ куреня, а не того славнаго, неустрашимаго гетмана Сагайдачнаго, который былъ и дѣйствовалъ лѣтъ за 60 до предпріимчиваго Дорошенки, и въ память коего существуетъ еще и нынѣ въ Южной Россіи Сагайдачный шляхъ“ [1]).

Своеї думки Максимович не перемінив і потім. Передруковуючи, в збірці 1834 року, пісню, він дає їй заголовок: „О Грицькѣ Сагайдачномъ“ і завважає: „Подъ именемъ хорунжаго, можетъ быть, разумѣется Григор. Карпов. Гамалѣя. Забубённаго-же Сагайдачнаго не должно смѣшивать съ славнымъ гетманомъ Конашевичемъ“ [2]).

Проти цїх думок Максимовичевих виступив Срезневський. Передрукувавши, з виправками, текст пісні у першому випускови „Запорожской Старины“ [3]), він у дальшому (III-му) випускови свого видання доводив, що пісня ця говорить са́ме про гетьмана Конашевича - Сагайдачного, а Дорошенко в їй — не Петро, а дїд його Михайло.

Тодї Максимович, у своїй розвідцї: „Изслѣдованіе о гетманѣ Петрѣ Конашевичѣ-Сагайдачномъ“, друкованій 1843 року [4]), присвятив цїй пісні і думкам про неї Срезневського окремий роздїл: „О народной пѣснѣ Сагайдачнаго, относящейся не къ гетману Петру“.

На думку Максимовича, пісня ця „очевидно относится не къ гетману Петру. Самый складъ ея показываетъ, что она не изъ его временъ; а представленный въ ней гетманъ Дорошенко опредѣляетъ ея время и того удалого запорожца, про котораго она сложена.... Не смотря на то, издатель „Запорожской Старины“ эту пѣсню относитъ именно къ гетману Сагайдачному, а въ Дорошенкѣ видитъ не гетмана Петра, а дѣда его Михайла, бывшаго гетманомъ въ 1625 г. Предлагая эту пѣсню, Срезневскій говоритъ (З. С. Ч. III,

---

[1]) Малоросс. пѣсни, 1827, стор. 214.

[2]) Украинскія народныя пѣсни, изд. М. Максимовичемъ, ч. I, М. 1834, стор. 105.

[3]) Запорожская Старина, ч. I, Х. 1833, стор. 58.

[4]) Москвитянинъ, № 10, стр. 347 — 370; передруковано в „Собраніи сочиненій М. А. Максимовича“, том I, стр. 336 і далї.

стр. 106): „Отрывокъ изъ пѣсни о подвигахъ Сагайдачнаго можетъ отчасти показать мнѣніе козаковъ и отношеніе, въ какомъ онъ находился къ нимъ“.

„Какое-же мнѣніе козаковъ о Сагайдачномъ, и какое его отношеніе къ нимъ показываетъ эта пѣсня — полная, а не отрывокъ? Такое толкованіе этой пѣсни показываетъ, что Срезневскій вообразилъ себѣ гетмана Сагайдачнаго самымъ отчаяннымъ запорожцемъ, на подобіе гетмана Карпа Полторакожуха, похороненнаго козаками въ горѣлочной бочкѣ.... Судя по тому, за что и какъ народная пѣсня славитъ „Наливайка — шановного пана“ и другихъ своихъ героевъ, менѣе значительныхъ, — можно утвердительно сказать, что она не такъ-бы изобразила и не тѣмъ-бы помянула величаваго гетмана, оплаканнаго плачемъ запорожскаго войска и всѣхъ православныхъ“.

Супроти думки Максимовичевої, що в пісні говорить ся про Грицька Сагайдачного, Срезневський питав ся: „Можетъ быть и правда; но доказательства? И почему-же о спутникѣ Дорошенка народъ, сколько мнѣ извѣстно, не знаетъ ничего, какъ между тѣмъ гетманъ Сагайдачный упоминается и въ сказкахъ, хотя и жилъ прежде Дорошенка? Помня Дорошенка, народъ, конечно, помнилъ бы и его спутника, если сложилъ о немъ пѣсню“.

На це Максимович одказує[1]: „Въ то время, когда сложена была пѣсня объ удаломъ Дорошенковомъ спутникѣ, онъ, безъ сомнѣнія, извѣстенъ былъ въ народѣ. Но теперь народъ поминаетъ въ пѣснѣ его имя, самъ не зная, кому оно принадлежало; да и про Дорошенка онъ едва помнитъ и знаетъ только, что это былъ славный гетманъ; а почему онъ такъ славенъ и почему сильнѣе многихъ другихъ гетмановъ запечатлѣлся въ народной памяти, того не объясняютъ и наши историки. Если Срезневскій не знаетъ о Грицкѣ Сагайдачномъ, Дорошенковомъ спутникѣ, и хочетъ доказательствъ, что пѣсня относится къ нему, то доказательства находятся въ самой пѣснѣ. На одно изъ нихъ я уже

[1]) Цікаво, що Максимович нічого не говорить Срезневському про його слова, ніби Сагайдачний згадуєть ся у якихсь казках.

указалъ: не такъ-бы отозвалась она о знаменитомъ гетманѣ! Далѣе: въ пѣснѣ представлено, что впереди Дорошенко ведетъ свое войско запорожское; по срединѣ панъ хорунжій; а за ними — Сагайдачный. Очевидно, что свое запорожское войско могъ вести только гетманъ или вождь запорожскаго войска, слѣдственно въ пѣснѣ представленъ гетманъ Петръ Дорошенко, а не дѣдъ его.... Срезневскій ссылается на одну пѣсню, гдѣ порядокъ козацкаго войска представленъ: впереди реэстровые, за ними хорунжіе, а позади куренные. Что жъ изъ этого? Грицко Сагайдачный вѣроятно и былъ куреннымъ атаманомъ въ то время.... Но у Срезневскаго выходитъ обратный порядокъ. Гетманъ, идущій передъ своимъ войскомъ, является въ званіи Бунчужнаго, которое, по мнѣнію Срезневскаго, могло принадлежать тогда Михаилу Дорошенку; а воображаемый гетманъ Сагайдачный является въ заднихъ рядахъ войска, въ ватагѣ сѣчевыхъ удальцовъ. Но если войсковой порядокъ объяснять уже изъ пѣсенъ, то въ нихъ гетманъ или военачальникъ представляется всегда впереди своего войска, какъ въ этой пѣснѣ представленъ гетманъ Петръ Дорошенко".

Далї Максимович наводить приклади з народнїх пісень (що правда, — часом і з фальшованих), які безперечно доводють його думку, а потім каже: „Срезневскій говоритъ, что ничего не узналъ въ народѣ о Грицкѣ Сагайдачномъ. Но объ немъ и справляться надо было въ письменныхъ памятникахъ, а не у современнаго намъ народа, который ничего не помнитъ о лицахъ гораздо важнѣйшихъ. Если же нужны историческія доказательства, что въ гетманство Дорошенка (дѣйствовавшаго съ 1665 по 1676 годъ) былъ Сагайдачный на Запорожьи и вѣроятно въ званіи куреннаго атамана, то я утвердительно повторю, что это именно былъ Григорій Сагайдачный, который въ 1687 году, будучи уже кошевымъ атаманомъ, предпринималъ возстаніе противъ новопоставленнаго гетмана Мазепы, взявъ сторону выбраннаго казаками въ Немировѣ Мигулы или Могилы, и который получилъ царскую грамоту отъ 14 іюня 1688 г." [1]).

Таким робом виходило, що пара „Дорошенко — Сагайдачний" трапила ся в нашій історії двичи і росплутати

[1]) Максимовичъ, Собраніе сочиненій, I, 353—356.

справу з піснею ставало власне де-далі труднїше. Це й виявилось на пізнїших дослїдах.

Більшість дослїдників, що специяльно або при нагодї говорили про пісню, пішла слїдом за Максимовичем.

Бодянський, у своїй передмові до видання реестрів війська запорозького 1649 р., каже: „Другой сподвижникъ неустрашимаго Дорошенка (Петра), навсегда связавшій свое имя съ нимъ въ народной памяти, былъ казакъ Сагайдачный, замыкавшій въ одномъ походѣ отрядъ своего гетьмана:

А позаду Сагайдачний,
Що проміняв жінку
На тютюн да люльку,
Необачний (неосмотрительный)" !

Потім він показує девять Сагайдачних, записаних до козачого реестру, та й каже: „Который изъ нихъ былъ именно забубеннымъ сподвижникомъ неугомоннаго предводителя храбрыхъ казаковъ, шедшаго всегда въ челѣ ихъ:

Попереду Дорошенко
Веде свое військо,
Веде запорозьке
Хорошенько,

трудно навѣрное сказать, но позволительно, кажется, догадываться, что то былъ именно одинъ изъ сихъ „реестровиковъ" [1]).

Максимович шукав пісенного героя ще серед козацької старшини; а Бодянський бачить його вже серед простого козацтва; до двох Сагайдачних додаеть ся ще девять і справа через те не стае лекшою.

Видавцї „Историческихъ пѣсенъ малорусскаго народа" проф. В. Антонович та М. Драгоманов, проминули нашу пісню в тій частинї видання, де говорить ся про часи гетьмана Сагайдачного, рахуючи її до часів гетьмана Петра До-

---

[1]) Реестра всего Войска Запорожскаго послѣ зборовскаго договора съ королемъ польскимъ Яномъ Казиміромъ, составленные 1649 г., октября 16 дня, и изданные по подлиннику О. М. Бодянскимъ, Москва, 1875. Предисловіе, стр. XXIX — XXX.

рошенка [1]); а в своїй книжці: „Про українських козаків, татар та турків“ Драгоманов просто каже, що пісня ця — про Петра Дорошенка [2]).

Але останніми часами проти цїх думок виступив відомий історик д. І. Каманїн у своїй розвідцї: „Очеркъ гетманства Петра Сагайдачнаго“ [3]). Він думає так, як і Срезневський, що пісня говорить про Михайла Дорошенка і про гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного.

„Соображенія Максимовича“, — каже д. Каманїн, — „не согласованы съ дѣйствительными фактами; первое его соображеніе, что народъ иначе-бы отозвался въ пѣснѣ о гетманѣ, едва ли основательно; народъ, слагавщій пѣсню о своемъ гетманѣ, въ то же время четыре раза лишалъ его власти, былъ недоволенъ его политикой сближенія съ Польшей, не понимая причины и формы этого сближенія; поэтому неодобрительный эпитетъ въ пѣснѣ не можетъ быть удивительнымъ; но его нельзя даже считать неодобрительнымъ или обиднымъ, потому что онъ опредѣляетъ извѣстный несчастный случай съ гетманомъ, неосторожно наскочившимъ на вражескій лагерь, какъ увидимъ ниже. Второе соображеніе о мѣстѣ гетмана, хорунжихъ и куренныхъ атамановъ въ рядахъ войска во время похода козаковъ, правильное вообще, не приложимо къ Петру Сагайдачному по слѣдующей причинѣ. Пѣсня изображаетъ не вообще походъ козаковъ, а ихъ Хотинскій походъ 1621 года, въ частности. Походъ этотъ описанъ участвовавшимъ въ немъ краковскимъ каштеляномъ Яковомъ Собѣскимъ, близко знавшимъ Сагайдачнаго и принимавшимъ мѣры, по порученію польскаго правительства, къ успокоенію козачества, которое волновалось подъ Хотиномъ и грозило оставить лагерь. Изображая событія подъ Хотиномъ, Собѣскій говоритъ, что козаки пришли на театръ военныхъ дѣйствій сами безъ Са-

[1]) У передмові до другого тому „Истор. пѣсенъ“ вони кажуть: „не сохранилось и пѣсенъ о такомъ лицѣ, какъ гетманъ запорожскій Петръ Сагайдачный“ (стор. II).

[2]) „...Правобічний гетьман Дорошенко, той, що про його в пісні співаєть ся: „веде своє військо хорошенько“, піддавсь туркамъ“ і т. д. (53).

[3]) Друкована в „Чтеніяхъ въ историческомъ обществѣ Нестора лѣтописца“, кн. XV, вип. 1, 1901, стор. 3 — 32.

гайдачнаго, и Дорошенко (Михаилъ, избранный въ гетманы въ 1625 г.), начальствовавшій надъ козаками, тотчасъ же извѣстилъ лично польскихъ вождей о своемъ прибытіи съ войскомъ; гетманъ же Сагайдачный въ это время находился въ Варшавѣ и оттуда уже прибылъ въ польскій лагерь; узнавъ о приходѣ своихъ козаковъ, онъ отправился къ нимъ, но потерялъ слѣдъ и наскочилъ на турецкій лагерь; турки погнались за нимъ, стрѣляли въ него и ранили въ руку; гетману угрожала опасность попасть живымъ въ руки враговъ...; Сагайдачный бросилъ коня и скрылся въ лѣсу; изнемогавшій отъ раны, опасавшійся каждую минуту быть отысканнымъ, онъ нѣсколько дней просидѣлъ въ лѣсу, пока, наконецъ, ему удалось выбраться оттуда и возвратиться въ свой лагерь. Козаки считали Сагайдачнаго погибшимъ и выбрали на его мѣсто Бородавку. Возвратившись, Сагайдачный былъ встрѣченъ козаками съ радостью; его снова признали гетманомъ.... Такимъ образомъ, пѣсня вѣрно передаетъ главнѣйшія обстоятельства похода: войско въ самомъ дѣлѣ тогда велъ не Сагайдачный, а Мих. Дорошенко; Сагадачный же, отыскивая по слѣдамъ козацкій лагерь, дѣйствительно, находился позади войска“ [1]). До цього автор додає: „Правда, въ пѣснѣ поется, что и Сагайдачный присутствуетъ въ войскѣ и участвуетъ въ походѣ; но отъ пѣсни нельзя требовать точности“: вона могла попсувати ся і т. и.

Але трудно згодити ся з шановнимъ історикoм, ніби пісня „вѣрно передаетъ главнѣйшія обстоятельства похода“.

Що було інтересного, значного для народніх мас у тому, що Сагайдачний зблукавсь у лісї, а потім таки натрапив на своїх? Таких випадків у ті часи трапляло ся бéзліч, і не були вони нічим дивним. Народ зазначає в своїй поезії тільки такі історичні події, що чимсь за для його важні, а чим важний був такий випадок? Може особою самого популярного гетьмана, що стояв на чолї українського народу? Але ж життя Сагайдачного було дуже багате на видатні, важні події, — через що ж народ не оспівав безмірно важнїші речі в життї Сагайдачного, що мали вагу для життя самого народу, напр., взагалї його боротьбу з

---

[1]) Чтенія въ истор. о-вѣ Нестора лѣтописца, XV, в. I, 1901, стор. 29 — 31.

мусульманським ворогом і з-окрема те, що він зруйнував невільницький ринок — турецький город Кафу, де стільки лило ся українських невільничих слїз і відкіля Сагайдачний вернув додому силу визволенихъ невільників [1])? Цї люде, росходючи ся по всьому простору вкраїнської землї, скрізь мусили розносити славу Сагайдачного і от-же — вона не озвала ся в піснї. Або от, напр., його попереднїй подвиг — як він зруйнував р. 1605 турецький город Варну [2]). Про цю подїю навіть пісня склала ся [3]) і все ж у їй нї одним словом не згадано того, хто стояв тодї на чолї справи! Народ, маючи перед себе всю довгу адмінїстрацийну, культурну і военну важну і осяяну славою дїяльність Сагайдачного, нї одним словом нїде його не згадав і вчепив ся б тільки за такий дрібний факт, що гетьман зблукавсь у лїсї? Це неприродно.

Далї. Уже коли народови схотїло ся згадати піснею нещасливу блуканину Сагайдачного в лїсї, то він так би її й згадав, а то ж у піснї, опріче нїчим не важної згадки про

---

[1]) Яку вагу надавали тодї цьому фактови — видко з оцього уривку з книги К. Саковича „Вѣршѣ на жалосный погребъ Зацного Рыцера Петра Конашевича Сагайдачного" (1622):

За своего гетманства взял в Турцех Мѣсто Кафу:
Ажъ и сам Цесаръ Турскій былъ в великом страху:
Бо му Чотырнадцать тисячъ тамъ люду збилъ,
Катарги едины палилъ, другіи потопилъ.
Много тогды з неволѣ Христіанъ свободилъ:
За што го Богъ з Воинствомъ его Благословилъ.
Бо за найболшую нехъ собѣ нагороду
Почитаетъ Рыцеръ: кгды кого на Свободу
Вызволитъ: за што грѣховъ собѣ отпущенє
Одержитъ: а по Смерти в Небѣ вмѣщенє.

Дано було навіть малюнок того, як Сагайдачний „Кафу воевал". (Див. копію з його й цїх віршів у збірцї М. Максимовича: „Кіевлянинъ, книга третья, на 1850 годъ" (М., 1850), між сторінками 152—153).

[2]) Як що тільки це справдї його дїло. Так думають Максимович, д. Каманїн (Чтенія, 5—6) і проф. В. Антонович (Историч. дѣятели югозападной Россіи, I, 4). Але є доводи проти того, що він тодї був гетьманом, — див. розвідку д. О. Чайковського: „Початки гетьманованя П. К. Сагайдачного" в „Наук. збірникови, присв. проф. М. Грушевському", 251.

[3]) Див. „Истор. пѣсни малорусск. народа" Антоновича й Драгоманова, I, 245, № 49.

лїс, нема нї однїсїнької риси, що хоч трохи нагадувала б цю подїю. Факт, який за Собеським подає д. Каманїн, такий, що Сагайдачний одбивсь од війська, зблукав ся, наскочив на турків, вони його поранили, він знемагає від рани, тікає, — подїя трагична, а в піснї про це не згадуеть ся й словечком: її сміховинний герой не з турками має дїло, а міняє жінку на тютюн та люльку! Де ж тут „вѣрная передача главнѣйшихъ обстоятельствъ похода"? Хиба бути пораненому і проміняти жінку це одно?

Далї. Д. Каманїн подає справу з приходом війська козацького під Хотин так, що козаки прийшли туди **сами**, **без Сагайдачного**, що Михайло Дорошенко, „начальствовавшій надъ козаками, тотчасъ-же извѣстилъ лично польскихъ вождей о своемъ прибытіи съ войскомъ; гетманъ-же Сагайдачный въ это время находился въ Варшавѣ" і прибув уже згодом.

Нї, справа була не так.

Ось як оповідає про неї в своїх мемуарах той самий Яків Собеський, що з його звісток користував ся й д. Каманїн [1]). Польське військо стоїть під Хотином і не має „ніяких звісток про військо запорозьких козаків" (стор. 58). Ходкевич нетерпляче дожидає їх. Коли це приїздить Сагайдачний. „Конашевич", — каже Собеський, — „вертав ся з Варшави, їздивши туди в посольстві до короля, і привіз своїм бажану відповідь і певну надїю на те, що прибудуть козаки в табір до Ходкевича". (58). „Одначе", — додає мемуарист, — „нікчемнїші з їх за приводом мерзеного Бородавки або — лїпше мовлючи — скинувши з себе всяку зверхність, ростеклись по Подолії та Молдаві та й почали грабувати" (59). Пізнїше довідуємо ся (61), що козацьке військо було в той час біля Сорок та Оргіева — плюндрувало там. Сагайдачний зараз же поїхав назустріч козакам, щоб привести їх (60). Тим часом прибув до польського табору Михайло Дорошенко **послом** од козаків, прибув без війська, але зо звісткою, що воно скоро прибуде (61). Мабуть він розминув ся з Сагайдачним, бо той забарив ся в до-

---

[1]) Див. „Мемуары, относящіеся къ исторіи Южной Руси. Переводъ К. Мельникъ (подъ редакціею В. Антоновича)", вып. II (К., 1906), стор. 58—66.

розї: з їм трапила ся саме ота нещаслива пригода в лїсї (64), що про неї пише д. Каманїн. Козаками ж тим часом командував Яків Бородавка. Нарештї Сагайдачний вибрав ся з лїсу, поблизу Могилева переїхав Днїстер і прибув до козацького табору; Бородавку скинуто[1]) і Сагайдачний сам привів запорозьке військо до польського табору під Хотин (66).

З усього цього виходить, що Михайло Дорошенко зовсїм не командував козаками, бо в їх старшим був Бородавка. Та й не посилали б козаки Михайла Дорошенка послом, коли б він був хоч би й наказним гетьманом: старший над військом зостаеть ся з військом, командуе їм, а не їде послом. Можно ще спитать ся: а хто ж вів козацьке військо до Сорок і Оргіева, з України? Коли стати на тому, що це був не Сагайдачний[2]), то хто ж? Відомостей про це не маемо. Та все ж не впадае це на Мих. Дорошенка. Бо коли б він вів військо з самого початку з України, командував їм, то не було б козакам потреби вибірати Бородавку: у їх уже був би старший. Коли думати, що Мих. Дорошенко був на чолї козацького війська в походї з України до Оргіева й Сорок, то маемо нову суперечність: адже та нещаслива подія з Сагайдачним у лїсї, на яку кладе таку вагу д. Каманїн, трапилась не тодї, а пізнїше: після Оргіева й Сорок, на походї до Хотина, а ми вже знаемо, що цей похід козаки відбували спершу під командою Бородав-

---

[1]) З наказу Сагайдачного його забито в кайдани, а потім, обвинуваченого в багатьох злочинствах, покарано на горло під Хотином. (64). Підхоже до цього росказано справу і в инших авторів. Див. „Лѣтописецъ или описаніе краткое знатнѣйшихъ дѣйствъ"... у „Сборникѣ лѣтописей, относящихся къ исторіи южной и западной Руси" (Кіевъ, 1888), стор. 5;—Грабянка, 26;—Величко, т. I, Приложенія, 6 та 13. У „Краткомъ описаніи Малороссіи" росказано в загальнїшій формі, але теж без суперечности з Собєським (Див. „Лѣтопись Самовидца", київське видання, 216).—Див. ще „Собраніе сочиненій" Максимовича, I, 369.

[2]) Цікаве одначе оце місце з мемуарів Я. Собєського. Сказавши, що приїхав до польського табору П. Сагайдачний, вернувши ся з Варшави, автор дає його характеристику, і, між иншим, каже: „Воював ся він переможно з татарами на степах перекопських і в Криму і *тепер* захопив отари (стада) на широких пасовищах і одняв у татар, що вертали ся, награбовану на Руси здобич". (Мемуары, 59. Курсив—мій). Коли це — тепер? Тодї, як вертав ся з Варшави і їхав до Ходкевича?

чиною, а потім — Сагайдачного, що виїхав їм назустріч. Таким робом за ввесь козацький похід з України до Хотина ми не знаходемо ні одного такого випадку, коли б Михайло Дорошенко був на чолї війська, а Сагайдачний позад його [1]). А через те можно сказати, що коли в пісні говорить ся про Дорошенка й Сагайдачного, то це не можуть бути ні Михайло Дорошенко, ні Петро Конашевич Сагайдачний, це — якісь зовсїм инші Дорошенко й Сагайдачний.

Д. Каманїн бачить у пісні ще один відгук з життя гетьмана Сагайдачного, а саме — в бурлацько-гультяйському вчинкови гумористичного козака — в тому, що він проміняв жінку на тютюн та люльку [2]). Кажучи про те, що епітет „необачний" дає пісня Сагайдачному через те, що він необачно наскочив на турків, він говорить далї: „Эпитетъ этотъ могъ имѣть и другое основаніе: современники говорятъ о большой страсти гетмана къ любовнымъ похожденіямъ". Справдї, і Яків Собеський згадує про це, але яку вагу це має для нашої пісні? Адже в пісні маємо не кавалера, охочого до „любовныхъ похожденій", а гультяя-бурлаку, що зовсїм не хоче мати дїла з жінками, що й ту, яку мав, проміняв на тютюн та люльку, бо йому „з жінкою не возить ся".

„Пѣсня правильно также указываетъ", каже далї д. Каманїн, — „на предпочтеніе гетманомъ жизни боевой передъ жизнью семейной, если слову „проминявъ" дать значеніе „предпочелъ"; мы, дѣйствительно, видѣли, что Сагайдачный все свое гетманство провелъ въ войнахъ и походахъ, а въ семьѣ бывалъ лишь рѣдкимъ гостемъ".

Але так виясняти слово „проміняв" нема змоги, бо в пісні змальовано справдї міну, про це говорить ся зовсїм виразно і не двозначно: „проміняввши жінку на тютюн та люльку", Сагайдачний поїхав, а той, роздумавши ся, почав гукати йому вслїд:

---

[1]) Такого випадку не знаємо і в инші часи життя Сагайдачного, та про це не кажу, бо д. Каманїн прикладає пісню тільки до Хотинського походу.

[2]) Див. „Чтенія", 31.

„Ой верни ся, Сагайдачний!
Возьми свою жінку
Оддай мою люльку!..“

Це вже не „предпочелъ“, коли хазяїн люльки хоче розмінять ся назад...

З біографії Сагайдачного нам невідомо нічого, що хоч трохи, хоч здалека нагадувало б такий факт. Д. Каманїн одначе спитуеться найти таке. Він каже: „Отношенія между супругами остаются тайной, и въ нихъ не могутъ не показаться странными два обстоятельства“. Перше таке: „Самуилъ Величко, пользовавшійся старыми козацкими лѣтописями, говоритъ, что гетманъ передъ смертью „распорядилъ имѣніе свое на церкви, на шпиталѣ, на школи и монастыри, кромѣ жены своей“ (т. I, прилож., стр. 50)“. Цим д. Каманїн хоче сказати, що мабуть між Сагайдачними, чоловіком і жінкою, була якась неприхильність, ворожість і виявилась вона тим, що Сагайдачний, уміраючи, нічого не відказав жінції. Але це просто непорозуміння.

Відома річ, що Сагайдачний одказав свій маеток на громадські справи і за те був славлений од сучасників [1]), але це зовсїм не значить, що він не зоставив нічого своїй жінці. Ми знаемо з певного документа, що Сагайдачний, умі-

(1 Маетность свою роздалъ, едину на Шпиталѣ,
Другую зась на Церквы, Школы, Монастырѣ.
Итакъ все спорядивши, живота доконалъ,
При Церкви Братской честно въ Кіевѣпохованъ.
Вкотрое ся Братство, зо всѣмъ Войскомъ вписалъ,
И на него Ялмужну значную отказалъ.
С того Гетмана кождый Рыцеръ нехъ ся учитъ,
Якъбы тыжъ мѣлъ на свѣтѣ тотъ животъ свой кончитъ.
Ото онъ въ Вѣрѣ своей Святой трвалъ статечне,
И ойчизны своей боронилъ тыжъ менжне.
И маетностю добре своею шафовалъ,
Не на костки, и карты, и збытки обертал.
Але, яко есь слышалъ, на речи добрыи,
Души его по смерти барзо потребныи.
Видѣлъ онъ и Лвовское Братство, хоть далеко,
Церковъ ихъ въ Мѣстѣ надѣлилъ, неледаяко:
Суму значную грошій до Брацтва лековалъ,
А жебы науки тамъ были: пилне жадалъ.

(„Вѣршѣ на жалосный погребъ... Сагайдачного“ К. Саковича. Голубевъ, Історія кіев. дух. акад., I, прилож., 33).

раючи, дбав про неї. Виконати свій тестамент він приручив двом громадським людям: митрополїтови Іову Борецькому та своєму наступникови на гетьманстві Олиферови Голубови. Записуючи на Львівське братство гроші, що відказав небіжчик, ці два посмертні відпоручники Сагайдачного кажуть у записови: „Вѣдомо чинимъ... ижъ мы Іовъ Борецкій... веспол изъ Паномъ Олиферомъ гетманомъ и всѣмъ рицерствомъ Войска Его Кор. Милости Запорозского... отъ вѣчное памяти и славы несмертелное годного Гетмана... пана Петра Конашевича Сагайдачного... будучи обраны отъ него самого *жонъ* и повиннымъ его опекунами и всее худобы и маетности, ведле уподобаня и остатнее воли его, которою въ духовници остатнимъ тестаментомъ запечатовалъ и спорядити велѣлъ, шафарми и вѣрными диспозиторми... [1]). У цьому документї не сказано нїчого про те, що саме Сагайдачний одказав жінцї, бо це є не тестамент, а запис на Львівське братство, і не тут про це говорити; але було б дивно думати, що Сагайдачний, давши „опекунами" своїй жінцї двох найзначнїших людей у краї, разом з тим нїчого б їй не відписав [2]). Що ж до згаданої звістки Величка: „распорядилъ имѣніе свое на церкви, на шпиталѣ, на школи и монастырѣ, кромѣ жены своей", то три останнїх підкреслених слова треба розуміти так: „опріче того, що зоставив жінцї своїй".

Згадуючи жінку Сагайдачного в иншому місцї, Величко говорить про неї в такому тонї, що не дає нїякої змоги догадуватись про якусь неприхильність між нею й чоловіком. Ось його слова: „А Сагайдачного полумертвого, безъ жадной публѣки смирно въ Кіевъ въехавшого, тилко въ дворѣ своемъ плачущая встрѣтила и приняла жена его" [3]).

У тому ж тонї говорють і вірші Касіяна Саковича, ректора шкіл київських у Братстві, складені на „жалосный погребъ Зацного Рыцера Петра Конашевича Сагайдачного":

---

1) Узято з Ставропігіяльного львівського архиву. Див. „Кіевлянинъ, издав. М. Максимовичемъ", кн. III (М. 1850), 174 – 175.

2) Порівн. слова проф. В. Антоновича: „Въ началѣ слѣдующаго года 10 апрѣля 1622, Сагайдачный скончался въ Кіевѣ, раздѣливъ по завѣщанію свое имущество между женою и братскими школами". (Историческіе дѣятели Юго-Западной Россіи, I, 7).

3) Величко, I, приложенія, 37.

Недивъ Цная Малжонко жеся обливаешъ
Слезами, и отъ жалю праве омдлѣваешъ.
Бось утратила свого Малжонка милого,
Кролю и Посполитой речи зычливого...
Для негось и ты у всѣхъ людей была славна,
А теперъ твоя свѣча ясная южъ зъгасла.
Южъ ся съ тобою вѣчне Другъ твой розлучаетъ,
Богу дя въпродъ въ опеку, и Войску вручаетъ [1]).

Або ось які слова дає автор до уст мертвому Сагайдачному, що ніби прощаєть ся з труни зо світом:

„Южъ ся с тобою нынѣ вѣчне розлучаю
Дорогая Малжонко, зъ жалемъ тя жегнаю:
В подземный отхожу край тѣломъ почивати,
Хиба ся ажъ на Судѣ будемъ оглядати...
Дай нам Боже зъ собою тамъ ся оглядати... [2])

Звісно, у тих обставинах, у яких складали ся й читали ся вірші Саковича, автор не міг казати нічого прикрого ні за-для жінки Сагайдачного, ні за-для самої памяти непохованого ще гетьмана; але все ж, коли б у подружжя Сагайдачних було таке прикре життя, як натякає д. Каманїн, — не наполегав би так Сакович на щирі й любовні між їми почування. І взяті вкупі з усїм иншим, вірші ці безперечно нахиляють до тієї думки, що не в життї Сагайдачних треба шукати матеріялу для нашої пісні.

Нічого важного не можно бачити і в другому пункті, що виставляє д. Каманїн, а саме, що Анастасія Сагайдачна „не долго вдовствовала по смерти Сагайдачного. Въ 1624 г. она была уже замужемъ за шляхтичемъ Иваномъ Піончиномъ“ [3]). Що ж тут дивного, що вона через два роки після смерти першого чоловіка стала жінкою другому? Хиба мало й тепер бачимо таких, що живуть добре, люблються, а помре подружжя, то людина находить собі инше? Тоді ж, коли через повсякчасні війни чоловіки ще в молодих літах раз-у-раз прощали ся з життям, вдови мабуть ще частіше

[1]) Голубевъ, Ист. кіев. дух. ак., I, прилож., 33—34.
[2]) Голубевъ, 34—35.
[3]) Помилка, — треба: Піончинським. Див. Кіевск. Стар. 1892, VII, 118.

йшли вдруге заміж. Так саме нічого надзвичайного не бачимо і в тому факті, що колишня Сагайдачна, а тепер Піончинська, учинила наїзд на до́бра п. Федора Даровського: це було в ті і пізніші часи такою звичайною річчу навіть серед жіноцтва, що робити з цього якісь виводи про прикру вдачу Анастасії Сагайдачної в подружньому життї нема ніякої змоги [1]).

---

[1]) Кажу тут про цю річ через те, що під час суперечок на засїданні Українського Наукового Товариства в Київі з приводу мого докладу на туюж тему, що й ця розвідка, д. Каманїн пояснив цю справу так, що де ж було Сагайдачному вижити з такою жінкою, що навіть „занималась разбоемъ“: перед такою проявою, мовляв, і в великого воїна Сагайдачного „опускались руки“. Супроти такої думки я дозволю собі подати частину характеристики тодїшнїх жінок, виняту з працї великого знавця взагалї побуту і з-окрема шлюбних справ минулих віків на Вкраїнї. Ось вона:

„Воля і повноправність української жінки надавали їй характер сили і енерґії, невідомий в тих сторонах, де жінка невільницею. Навіть у домашньому житю українська жінка не була тільки господинею, що „сиділа завсїди дома і пряла свою пряжу“, усе, що обходило чоловіків, не було чужим і для жінок. Вирядивши чоловіка на війну, жінка заступала його в орудованню маєтностями і підданими, боронила їх від злих сусїдів, а коли траплялось, що татарин або инший який ворог несподївано впадав у край, вона скликала круг себе слуг — оружних людей, надївала панцир і сміло давала відсїч ворогам, як се не раз чинила, прикладом, слуцька княгиня Настася, що в 1505 і 150є рр. прогнала татар від Слуцького замку, а в 1508 р. оружною рукою відбила напад Мих. Глинського, що хотїв був силоміць узяти її замуж за себе. Було тодї чимало й таких жінок, що відповідно тодїшньому своєвольному вікови, цїле життє провадили в безперестанних нападах на сусїдські маєтности, водячи за собою не малі „пошти“ оружних людей з гарматами і гаківницями, руйнували чужі замки, самі часто попадали в облогу, не слухали соймових і королївскихъ наказів, коли король посилав проти них повітові рушення, вони й їм давали відсїч. Оттака була між иншими в XVI ст. на Волинї землянка Ганна Барзобагата-Красенська, що за подібні вчинки накликала на себе декрет баніції, а в XVII ст була така княгиня Софія Ружинська, що в 1609 р., зібравши пошт в 6000 чолов. кінних і піших, із гарматами, сурмами і розвиненими корогвами, штурмом узяла замочок Князїв Корецьких, М. Черемошну, перебила чимало тамошнїх міщан і зрабувала їх добро“. (Л. Маячанець. Про шлюб на Українї - Руси в XVI—XVII ст. Л., 1906, стор. 8—9). Див. іще: О. Левицкій, Анна-Алоиза, княжна Острожская (Кiев. Старина, 1883, XI, 329—332); — Dr Antoni J., Niewiasty kresowe (W., 1883): Wstęp і далї біографії згаданої Борзобагатої-Красенської та ин. По правдї каже автор про ті часи: „Szano-

Таким робом усе, що ми знаємо про життя Сагайдачного з жінкою, не дає нам ніякого права списану в пісні історію тулити до гетьмана Сагайдачного; уся пісня, на мою думку, говорить зовсім не про його і не про Михайла Дорошенка.

Того самого 1901-го року, якого надруковано розвідку д. Каманїна, проф. В. Перетц оповістив друком новий варіянт пісні про Дорошенка й Сагайдачного. Він знайшов його в писаному польським алфавитом рукописови, датованому 1713-м роком, але складеному може й трохи раніш [1]).

Ось її текст:

Hoy na hory żęcÿ znut,
da dołom dołom da dolinoiu kozaki idut.
Meże niemi try Hetmany,
szto wedut woysko zaporoske dolinami.
Odyn Hetman Doroszeńko,
szto wedet woysko zaporyskie choroszenko.
Drugi Hetman Sachaydacznik,
szto shubiw trysta kozakow, zły nieobacznik.
Treci Hetman Drohozdenko,
szto wedet woysko Moskowskie borozdenko.
Idut Lachy dorohami:
zakryczuc, kliknuc wam „Pomay boch“ za horami

---

waliśmy białogłowę o tyle, o ile nam siłą nie tylko moralną, ale i fizyczną zaimponować mogła. Matrona rezolutna zaznawała więcej miru, łatwo znajdowała stronników, ogół patrzył pobłażliwie na jej wybryki. Młodą Jednak dziewczynę tractowano z pewnem lekceważeniem“ і т. д. (Wstęp, 6).

Серед такого громадянства вчинки такі, як пані Сагайдачної-Піончинської не то не були нічим дивним, а хиба могли привабити до неї.

[1]) В. Перетцъ. Замѣтки и матеріалы для исторіи пѣсни въ Россіи—у „Извѣстіяхъ Отдѣленія Русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ 1901 г.“ Тома VI-го кн. 2. Рукопис належить Імперат. Публичн. Бібліотеції, з збірки Залуського, у каталозї позначений: „Rudnickiego Domin. wiersze różne, i niektóre pieśni na noty położone“, 56 карток у чвертку довгастого нотного формату. Вірші й пісні українські, записані польським алфавитом, і польські. „Согласно датѣ на л. 29“, — каже проф. Перетц — „можно относить составленіе сборника по времени около 1713 г.“. але пісні записано не однаковим письмом. а найменше чотирма, — через те можно думати, що збірка ця почала складати ся раніше за 1713-й рік.

Pomahaÿ Boch kozaczenkom,
sztob odkryknuli da z samopałow Laszenkom. (83).

Видимо — це та сама пісня, що й у Максимовича: на це показує метр [1]), деякі рифми і почасти зміст.

Зважаючи на те, що текст цей читаеть ся труднїше, нїж текст Максимовича, і що в йому історичні риси менше затерто, я вважаю його за давнїший од Максимовичевого і безумовно ближчим до первісного, початкового тексту.

Що ж бачимо в йому про Сагайдачного?

Історії з жінкою нема зовсїм, замісць чотирьох куплетів, присвячених Сагайдачному в пізнїшому варіянтї, тут маемо тільки оце:

Drugi Hetman Sachaydacznik,
szto shubiw trysta kozakow, zły nieobacznik.

Перше, що ми тут помічаемо, — те, що „Сагайдачник" їде вже не позад війська, а посерединї, або може й зовсїм окремо від двох других гетьманів. Це зовсїм руйнуе думку д. Каманїна, кїби варіянт Максимовича, поставивши Сагайдачного позад війська, тим зазначае історичний факт, що Сагайдачний їхав до Хотина позад свого війська, забарившися в Варшаві.

І варіянт проф. Перетца зве „Сагайдачника" необачником, але з иншої причини: „shubiw trysta kozakow". З біографії Сагайдачного ми такого факту не знаемо, не знаходимо його і в тому випадкови під час хотинського походу, до якого (випадку) д. Каманїн прикладае пісню. Яків Собеський так описуе цю подію, мов би Сагайдачний був сам тодї, як зблукав ся, і не видко, щоб там кого небудь під той випадок убито [2]), та він назустріч козакам і поїхав не з ко-

[1]) У співі мусило бути так:

Гой на горі женцї жнуть,
Да долом, долом,
[Долом] да долиною
Козаки йдуть.
Меже ними три гетьмани,
Што ведут військо,
[Військо] запорозьке
Долинами.

[2]) Мемуары, II, 64.

зацьким, а з польським військом [1]),—через те, коли б навіть він і не сам був, як наскочив на турків, — все ж він не міг „згубити триста козаків“, коли цїх козаків з їм не було.

Нарештї — треба завважити ще от що. „Гетьман“ називаеть ся тут не „Сагайдачним“, а „сагайдачником“. Сагайдачник — то чоловік, що робить сагайдаки, назвище ремесника [2]); звичайно, можно так назвати й того, що носить сагайдак. Попереду я навів уривок з передмови Бодянського до козацького реестру 1649 р. і звідтїля видко, що прізвище „Сагайдачний“ було поширене серед козацького війська. При такій його популярности, як би герой нашої піснї справдї його мав, — було б дивно, як би його перекрутили на „сагайдачник“, а надто коли б цим героем був такий уславлений чоловік, як гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. Більше підстав думати, що це прізвище „сагайдачник“ просто приложили через щось до якогось зовсїм иншого чоловіка.

Таким робом усе це, взяте вкупі, впевняе нас, що пісня і в варіянтї проф. Перетца не дае нїяких підстав до того, щоб прикласти її до вславленного гетьмана.

Але варіянт цей дуже важний однїею річчу: третій „гетьман“ називаеть ся в їй „Drohozdenko“. Прізвище „Дрогозденко“ для вкраїнської мови чудне і не зрозумїле, але досить проспівати куплет

Treci Hetman Drohozdenko
szto wedet woysko
[woysko] Moskowskie,
borozdenko

на відомий голос цїеї піснї, щоб зразу ж побачити, що співний ритм зробив „Дрогозденка“ з „Дрозденка“. Таким робом третій гетьман був „Дрозденко“.

В історії відомо це прізвище, маемо навіть двох Дрозденків. Один, брацлавський сотник, грав незначну ролю під

[1]) „Ходкевичъ... отправилъ его за Днѣстръ на встрѣчу козакамъ, съ двумя легкими хоругвями въ сопровожденіи Молодецкаго, родственника Любомирскихъ“. Ibid., 60.

[2]) Див. вірші Климентієві: „О сагайдачникахъ, що сагайдаки (або тежъ по-простій мовячи) луки робятъ козацкие“. (Основа, 1861, I, 212).

час, як скинуто Брюховецького з гетьманства (1668); те, що ми про його знаємо[1]), не дає змоги прикладати до його нашу пісню. Другий Дрозденко (Дрозд) нам цікавіший.

Це було 1665 р. На лївобічній Україні гетьманував Брюховецький, на правобічній Тетеря, польський прихильник. Народ його не любив, не хотів бути під Польщею і раз-у-раз повставав. Лютий ворог українцям, Чарнецький ходив з польським військом і карав повстанців. Але він умер, і повстання вибухло з більшою силою. Народ збірав ся ватагами, вибірав собі отаманів, що звали ся полковниками, та й бив ся з поляками. З отаких отаманів був і Дрозденко, брацлавський полковник, що мав тисячі зо три війська, досить дикого гультяйства, незгіршого за свого полковника, що не тільки воював ся з поляками, але й грабував своїх. По весні Дрозденко під Брацлавом побив добре Тетерю. Той положив булаву. Тоді повиступали охочі за неї вхопити ся.

Перший, такий самий, як і Дрозденко, був Степан Опара, що звав себе ведмедівським полковником. Злигав ся з татарами, що були тоді на Вкраїні, оповістив себе гетьманом. Але й Дрозденкови хотїло ся того ж і він виступив ворогом Опарі. Та третій кандидат на гетьманство був виднїший за їх обох. Це був черкаський полковник і генеральний осавула в Тетері Петро Дорошенко. Кожен з трьох претендентів мав своє військо.

Переважив Дорошенко. Опару скинуто і одвезено до короля в тюрму. Опарине військо приняло Петра Дорошенка за гетьмана.

Але звичайно — Дрозденко на те не міг пристати: він же сам хотів би бути гетьманом. Що правда, — він досї робив нїби з під руки в лївобічного гетьмана Брюховецького, нахиляючи правобічні городи під царську руку, але тепер не од того був, щоб і самому гетьманувати. І він, як каже лїтописець, „контрував з Дорошенком“ і навіть „чрезъ сердюка едного, на стражи у Дорошенка бывшого, викралъ былъ булаву Дорошенкову“ [2]).

---

1) Величко, II, 163.—Костомаровъ, Руина, 213.

2) Величко, II, 136.

Та на тому не перестало. На Полїссї виступив знову третій претендент: овруцький полковник, як він себе звав, або „гультяй нѣякійсь", як зве його Самовидець, — Децик. Він назвав ся гетьманом і „усе Полѣся спустошивъ".

Дорошенко мусив бороти ся і з Дрозденком, і з Дециком. Боротьба була ще гірша тим, що Дрозденкови допомагав, хоч і погано, гетьман з московського боку. Нарештї Дорошенко таки взяв Дрозденка в Брацлаві, а потім вигнав Децика на лївий бік Днїпра[1]).

Таким робом прізвища Дрозденка й Дорошенка Петра поєднали ся в нашій історії так, що коли в піснї говорить ся про Дрозденка й Дорошенка разом, то вже цей Дорошенко ледві чи буде хто инший, як гетьман Петро. Тим самим дїеть ся й те, що згаданий у піснї „сагайдачник" нїяким чином не може бути гетьманом Петром Сагайдачним. Але хто ж він був?

Коли датувати описану в піснї подію 1665 роком, то це міг бути третій претендент на гетьманську булаву. Таким третім у цїй боротьбі за неї був спершу Степан Опара, а після його — „гультяй нѣякійсь", що назвав ся гетьманом і усе „Полѣся спустошивъ", — Децик. У піснї про „сагайдачника" говорить ся тільки що він „shubiw trysta kozakow"; з історії нам невідомо нї про Опару, нї про Децика такого спеціяльно зазначеного факту. Але, звісно, документи чи лїтописи могли й не занотувати тієї подробицї, яка здала ся інтересною авторови піснї, — неможливого в цьому нїчого нема. Що ж до самого факту, то і Опара і Децик під час боротьбы за гетьманство стільки „губили козаків", що могли „згубити" й спеціяльно триста — при якійсь нагодї.

У піснї про всїх трьох „гетьманів" говорить ся, що вони ведуть „woysko zaporoskie". Термін „запорозький" ужито тут у тому значенні, що і в гетьманському титулї, де писано: „гетманъ войска запорозкого", то б то слово це значить не те, що військо було спеціяльно з Запоріжжя, а тільки, що воно було козацьке. Таким робом усї три „геть-

[1]) Подробицї всїх цїх авантюр див.: „Лѣтопись Самовидца" (київ. вид.), 88—90, 264, 265; — Грабянка, 188, 189, 270; — Сборникъ лѣтописей, 23, 24; — Величко, II, 89, 135—136; — Jerlicz, II, 106—107; — Костомаровъ, Руина, 76—94, та инш.

мани“ ідуть з козацьким військом — і справді всї три претенденти на гетьманство мали його. Але далї вже говорить ся, що Дрозденко „wedet woysko Moskowskie“. Виходить нїби суперечність. Але це так тільки здаєть ся. Річ в тому, що Дрозденко виступав як московський підданий і підхиляв городи під царську руку, — автор пісні мав через те підстави назвати його військо разом і „запорозьким“, і „московським“. Пояснене таким способом, це місце в пісні дає ще новий довід до того, що пісня говорить справдї про гетьмана Петра Дорошенка і його боротьбу з двома иншими претендентами.

Є в пісні ще одна подробиця, що трохи показує на той же час. Кінець пісні такий:

Idut Lachy dorohami:
zakryczuc, kliknuc wam „Pomay Boch“ za horami;
Pomahay Boch kozaczenkom,
sztob odkryknuli da z samopałow Laszenkom.

Доладу не розбереш становища. Видко тільки, що ляхи кудись ідуть і кричать козакам: „помагай Бог!“ Це привітання може мати тут значіння звичайної формули прощання, як от „бувай здоров“, або що, але не справжнього бажання божої помочи од прихильних ляхів; що між ними й козаками прихильности не було, видно з того, що пісня зараз же бажає, щоб козаки відповіли ляхам кулями з самопалів.

Я вже згадував, що польське військо ходило тодї по Вкраїнї, караючи повстанців. Але саме в той-же час король Ян-Казимир засварив ся з коронним маршалом Юрієм Любомирським, дійшло до військової справи, і король звелїв польському військови вертати ся з України в Польщу [1]). Таким чином саме в той час, про який говорить, на мою думку, наша пісня, „ляхи“ справдї йшли з України і козаки справдї могли мати бажання послати їм навздогінцї кілька добрих куль з самопалів.

Таким робом варіянт проф. Перетца безперечно говорить про гетьмана Петра Дорошенка і брацлавського Дрозденка, а всї инші подробицї, що маємо в пісні, не супере-

[1]) Костомаровъ, Руина, 84.

чуть тому, щоб пристосувати її до боротьби трьох претендентів на гетьманство, боротьби, що відбула ся 1665 року і скінчила ся Дорошенковою перевагою.

Нам лишаєть ся ще поглянути на літературну історію нашої пісні.

Найдавніший її варіянт маємо в рукопису 1713 року. Форма цього варіянту не є формою українських народнїх пісень і більше наближаєть ся до форми писаної поезії [1]). Маємо варіянт не з народнїх уст, а з рукопису, з збірки віршованих річей безперечно писаної, а не устної літератури. Усе це дає нам підстави думати, що початковий текст цього твору склав ся серед письменних людей, а не серед народнїх мас. Але 1713 року ці вірші вже положено було на голос, їх уже співано. Ми маємо право сказати це не через те тільки, що збірка, звідки їх знаємо, є збіркою річей, здебільшого положених на ноти, а також і через те, що в текстї стоїть там не „Дрозденко", а „Dro*hoz*denko" — така форма могла появити ся тільки через співання.

Та у всякому разї варіянт цей в устах співцїв до нас не дійшов, до нашого часу дожила ця пісня в иншій редакції — у тій, яку ми знаємо з книги Максимовича.

Що цей варіянт був на при кінцї XVIII в. популярний — на це ми маємо свідоцтва у Котляревського: пісня про Сагайдачного згадуєть ся вже в першому виданнї „Енеїди" (у III піснї), а що це була саме наша пісня, видно з двох пізнїших згадок Котляревського у IV та VI піснях поеми [2]). Одначе згадки Котляревського не дають нам мате-

[1]) Уже як ця статя друкувала ся, автор одібрав од відомого знавця віршу академика Ф. Є. Корша листа, в якому високоповажаний академик теж цїлком висловлюєть ся за те, що в ґрунтї віршової форми нашої піснї положено польський вірш, трохи змінений під пером українського автора. Складаю на цьому місцї мою найщирішу подяку Ф. Є. Коршеви за його цїнні уваги про цю справу.

[2]) Описуючи троянські співи, Котляревський каже:

Да сидя люлечки курили
І курникали пісеньки:
Козацькі гарні запорожські,
А які знали, то й московські

ріялу, щоб одповісти на питання: де саме була популярна ця пісня, — чи серед української интелігенції, чи серед народу. Того-ж року, що й збірка Максимовича з нашою піснею (1827), І. Кулжинський видав свою „Малороссійскую деревню" і там росказує, що він не міг досягти того, щоб йому заспівали на селі пісню про Сагайдачного [1]).

Коли ми поглянемо на відомі нам варіянти Максимовичевої пісні, то побачимо, що всіх їх три: два у Чубинського [2]) та один у Головацького.

Під першим варіянтом Чубинського зазначено: „Изъ Рук. сборн. П. А. Кулиша". Чи записав цю пісню Куліш з народніх уст, чи просто виписав до свого зшитку звідкілясь — невідомо. У першому томі „Трудовъ" Чубинського надруковано ще матеріяли з тіеї ж рукописної збірки Куліша — все це речі зовсім не народні, вірші релігійного змісту [3]). Може бути, що й пісня про Дорошенка та Сагайдачного не есть записом з народніх уст. До того ж Кулішів варіянт е властиво те самісіньке, що й варіянт Максимовича — перемінено тільки три слова [4]). Другий варіянт Чубинського підписано: „Новицкій". У передмові до І тому

Вигадували бриденьки.
Про Сагайдачного співали...
(Див. видання 1798 р., част. III, стор. 4, строфи 2—3).

В иншому місці:

Цекул Пренестський коваленко
В Латію з віськом так же пхавсь;
Так Сагайдачний з Дорошенком
Козацьким віськом величавсь.
(Видання 1809 р., част. IV, стор. 43).

Нарешті в VI частині, строфа 4:

Ось як богинь я укараю:
Пошлю вас в Запорожську Січ;
Там ваших каверз не вважають,
Жінок там на тютюн міняють,
Вдень пяні сплять, а крадуть вніч.

[1]) Що правда — він прохав про це дівчат, і вони вимовлялись нібито тим, що це не дівоцька пісня. (Див. „Малоросс. деревня", 121—122). Але ж відомо, що дівчата співають і не самих дівоцьких пісень.

[2]) Труды, V, 958—959, № 45.

[3]) Див. стор. 163—166, 172, 176—181.

[4]) У рядку 7-му замісць „Веде" стоїть „Військо", у 19-му замісць „мою" — „тютюн", у 27-му зам. „потягнем" — „закурим".

„Трудовъ“ читаємо про І. Новицького: „имъ-же сообщено въ распоряженіе экспедиціи болѣе 5,000 пѣсенъ (считая въ томъ числѣ и варіянты), собранныхъ имъ и доставленныхъ ему разными лицами“ [1]). Знову цїлком невідомо нї хто, нї від кого записав варіянт. А тим часом текст його — знов таки це текст Максимовича з двома маленькими відмінами, тільки що спереду притулено до його зовсїм механично новий початок [2]).

Усе це примушує думати, що обидва варіянти Чубинського просто йдуть од друкованого Максимовичевого тексту: у Кулїша цей текст трохи поправлений, у Новицького —попсований.

Найдалї від Максимовича стоїть варіянт Головацького. Ось він:

Ой на горі женцї жнуть,
А по під горою, по під зеленою
Козаки йдуть.

Поперед пан Хоронжий ідет,
Чорним коничеиьком, чорним вороненьким,
Сильной, дужой.

По середині Кисильо пан ідет,
Чорним коничеиьком, чорним вороненьким,
Сильной, дужой.

А на задї Сагайдачний ідет,
Що проміняв жонку за тютюн за люльку,
Злий, небачний.

[1]) Чубинскій, Труды, I, Предисл., XV.

[2]) Рядок 3-й так: „Та по-під крутою“, ряд. 9-й зам. „По серединї“ — „А за ним іде“. Початок же притулено такий:

Ой по горі та дубина,
А в долинї та лїщина,
Ой там моя мила конопельки брала,
Заблудила.
Ой на горі да женцї жнуть,
А в долинї косарі жнуть,
А по-під горою і т. д.

Далї все так, як у Максимовича, опріче згаданого. Не трудно побачити, що додані рядки (всї їх тут підкреслено) зовсїм механично причеплені з початку піснї, змістом до неї не тулють ся, ламають, калїчуть її форму і дають такі недобрі вислови, як „косарі жнуть“.

„Ах верни ся, Сагайдачний,
Ах, верни ся, злий, небачний,
Возьми собі жонку, верни менї люльку,
Нездобачний“.

„Менї твоя жонка не ладит ся
Козак у дорозї,
При дорозї люлька
Знадобиг ся.

Як кто в лїсї обізвет ся,
Я викрешу вогню,
Люльку закурю,
Не журю ся“ [1]).

Варіянт дуже попсований і що до змісту, і що до форми віршової, і що до мови: покалїчено слова (небачний, нездобачний), двом прикметникам надано московську форму (сильной, дужой), утулено двічи „ах“, чуже вкраїнській народній поезії. Усе це вкупі показує, що пісню взято не з народнїх уст, а виписано з якого рукопису або принаймні перенято від письменного чоловіка. Відомо ж, що в Головацького багато є взятого з рукописів або від письменних людей, — мабуть і цей варіянт саме такої породи.

До цього всього треба додати, що й Максимович, перший друкуючи цю пісню, нїчого не каже про те, звідки він її взяв.

Таким робом, поки що не маємо доводів того, що пісня ця поширена була серед народнїх мас, хоч її маршовий ритм натякає, що вона могла вживати ся серед козацтва.

Я вже казав, що ми не маємо нї одного варіянту тексту того типу, що знайшов у рукопису проф. Перетц. Варіянт же Максимовича дуже відрізняєть ся від рукописного тим, що він викидає зовсїм другу половину пісні, викидає Дрозденка, з сагайдачника робить Сагайдачного і замісто згадки про триста згублених козаків становить гумористичну історію з проміняною жінкою.

Історію цю причеплено до пісні зовсїм механично і з її змістом власне нїчим не зязано. Епізод цей так дуже ви-

---

[1]) Головацкій, Народныя пѣсни галицкой и угорской Руси, I, 26, № 21.

ростає, що бере чотирі куплети з семи і заслоняє собою все инше в пісні. Таким робом пісня втрачає ту єдність героя і акції, які такі характерні для народньої пісні.

Змістом своїм історія з проміняною жінкою нагадує нам усякі мандровані сюжети, що раз-у-раз вештають ся з писаної літератури до устної народньої і навпаки, хоч ми й не можемо показати паралелів до цієї теми [1]). Тоном своїм ця історія найбільше підходить до наших старих гумористичних віршів, витвору бурсацько-бакалярської музи, що так добре вміла виставляти в гумористичному вбранні найповажніші особи й події. Може бути, що й склав ся цей епізод саме в тих гуртах, де компонували ся ті вірші. Якого Сагайдачного розумів тут автор чи автори епізоду, — трудно сказати. Може бути, що кружляв у нас тоді анекдот про якогось иншого Сагайдачного, що міняв ніби то жінку, може автор епізоду розумів і гетьмана Петра Конашевича. Як що цей варіянт пісні виробляв ся десь у XVIII-му віці [2]), коли жива память про гетьманів Сагайдачного й Дорошенка вже зникла, — дуже легко могло стати ся, що якийсь вихованець мандрованої бакалярської музи, доточуючи до пісні сміховину про проміняну жінку, думав, що мова тут про гетьмана Конашевича [3]). Та як би там не було, у всякому разі в епізоді цьому нема нічого історичного і до

[1]) Коли не рахувати таких далеких, як історія з проданою жінкою в казках на тему: краще біду зазнати замолоду, ніж на старість (літературу теми див. у моєму „Отзывѣ о сочиненіи А. Н. Малинки: „Сборникъ матеріаловъ по малорусскому фольклору"... Отд. оттискъ изъ „Отчета о первомъ присужденіи премій им. Н. В. Гоголя" Академіи Наук, стор. 40) або історія з „Тисяча й однієї ночи" про Алі-Нур-ед-Діна і прекрасну Маріям (див. німецьке видання М. Генінґа, т. XV, стор. 5 і далі).

[2]) Рукописний варіянт 1713 р. кострубатий і важкий формою, варіянт типу Максимовича вже легенький і вишліхтуваний, — значить він пізніший результат пробування пісні проміж людьми.

[3]) По всіх літературах можно знайти багато прикладів того, як письменники, беручи теми з минулого життя, зводили докупи людей, що жили зовсім не в один час. Щоб не зоставати ся без прикладу з українського письменства, нагадаю, як Костомаров у своєму „Саві Чалому" заставляє цього гайдамаку XVIII в. розмовляти з Остряницею, що жив у XVII в. „Въ февралѣ 1838 г." — каже Костомаров у своїй автобіографії, — „я... въ теченіе трехъ недѣль сотворилъ „Саву Ча-

справжнього гетьмана Сагайдачного він так саме притуляеть ся, як і до кожного инщого.

Зводючи докупи все сказане, можно про нашу пісню думати так:

Форма її показує, що складено пісню не серед народнїх мас, а вийшла вона з під пера письменного чоловіка. Чи вона з гурту цїх письменних людей перешла потім до широкого вживання народнього, — ми не знаемо. Одначе все ж вона припала до вподоби досить великому колови людей, співала ся серед його довго і дожила до нашого часу. Найближчим до початкової редакції її треба вважати текст зо згаданого рукопису 1713-го року. Він показує, що пісня ця говорить про гетьмана Петра Дорошенка і його конкурента в справі добування гетьманства — Дрозденка, то б то — про події 1665 р. Треба думати, що й складено цю віршу-пісню десь скоро після цїх подій, коли ще всї їх памятали. Мабуть уже геть пізнїше, десь у XVIII в., як події цї затерли ся в живій памяті людській і ймення та натяки первісної редакції перестали вже бути зрозумілими співцям, — одпала друга половина пісні і замісць неї притулив ся гумористичний епізод про якогось Сагайдачного, що проміняв жінку. Епізод цей одначе нїчим не стосуеть ся до вславленого гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного.

1907.

лого", взявши содержаніе изъ извѣстной народной пѣсни, но сдѣлалъ большую историческую ошибку, произвольно отнесши событіе, воспѣваемое въ этой пѣснѣ, къ первой половинѣ XVII в." (Литературное наслѣдіе, 31). І в наш час відомий драматург Карпенко-Карий історію з Бондарівною і паном Каньовським перекинув з XVIII в. аж на початок повстання Богдана Хмельницького.

Нові матеріяли до біоґрафії Костомарова.

Написав **Олександр Грушевський**.

В петербурзькім місячнику „Былое“ в книжці за серпень надруковано нові матеріяли під заголовком: „Признанія Н. И. Костомарова въ III Отдѣленіи“ [1]). Матеріяли сї мають певне значінне не тільки для біоґрафії самого Костомарова, але й для загальної характеристики течій і напрямів тодїшньої київської української інтеліґенції Правда, треба признатись, що саме походженне отсих матеріялів кидае на їх певну тїнь підозрінь: досить тільки згадати, в яких умовах написана ся відповідь Костомарова і яким важким тягаром впало несподїване нещасте на плечі молодого вченого. Се відбило ся на тонї сїеї відповіди. Розбераючи її критично, легко зазначити певну тенденцію доказати, що нїякого товариства чи гуртка не було в дїйсности, а коли і зявляла ся про се гадка, то лише у одного Гулака, та й остільки не глубока і поверхова, що про неї нема чого багато говорити. Ся тенденція, дїйсно, дае себе відчувати в відповіди Костомарова, але по за тим лишаеть ся певне число фактичних вказївок, які, доповняючи наші відомости про культурні течії того часу, кидають сьвітло на певні сторони тодїшнього життя.

---

[1]) В тїй же часописи надруковано в 1906 р. під заголовком „Изъ исторіи общества св. Кирилла и Меѳодія“ також дуже цікаві матеріяли (№ 2, сс. 65 — 67).

З отсих фактичних вказівок я виберу на сей раз ті, що кидають сьвітло на славянські інтереси українського суспільства; тему сю зачепали поверхово чи більш глубоко і ранійше деякі вчені, але звичайно в певнім звязку з подібними течіями в російськім суспільстві і через те місцеві спеціяльно-українські прикмети втрачували своє значінне, відходили на другий плян. А між тим сї місцеві спеціяльно-українські прикмети мають велике значінне в виясненню походження українського славянофільства.

Між членами Кирило-Методіївського гуртка діяльно і самостійно займали ся науковими питаннями з сфери славістики два: Гулак [1]) та Костомаров, перший з Дерпта, другий — з Харкова, з двух цїлком відмінних кутків, відмінных осередків культурного і наукового життя. Серед яких умов виникли у Гулака симпатії до славянства — ми властиво не знаємо. Не знаємо також, чому приписати інтерес Гулака до славістики, чи впливу певної людини, чи самостійному ознайомленню з науковою лїтературою славістики. В Київі Гулак займав ся науковими розвідками в сфері славістики і результатом сих його самостійних занять зявила ся наукова праця — „Юридическій бытъ Поморскихъ Славянъ"; задумана ся праця досить широко і в тодїшній молодій ще та небогатій славістицї вона була б гарним придбаннем. Була б — але книжка, цїлком приготована до друку, не була видана через нещасте 1847 р.

Більше ми знаємо про розвиток славянофільства у Костомарова. Сей молодий вчений на пять років старший Гулака, перейшов в Київ з цїлком вже виробленим науковим сьвітоглядом, ясними науковими завданнями і ясними симпатіями до певних тем з минулого життя рідного краю. І славянські симпатії приніс Костомаров вже виробленними і готовими до Київа з Харькова.

Для вироблення українського славянофільства Харків мав деякі спеціяльно-вигідні умови. Перший унїверсітет в південній Росії, де було досить виходцїв — славян, він мав числити на певний контінґент місцевих студентів-славян, а може бути і на певне число студентів - славян

[1]) Новійша біоґрафія Гулака написана Семевським — в виданню „Галлерея Шлиссельбургскихъ узниковъ" I (1907 р.).

закордонних. На се було звернено увагу при самім закладанню харківського університета, хоч і не вповні було переведено в життє. Але все ж таки — навколо було багато ще відгомінів славянського життя і побуту, в сих славянських оселях в Слобожанщині та Новоросії заховали ся ще і останки рідної славянської мови, пісні та звичаїв, і місцевому збирачу - етноґрафу між українським матеріялом попадали ся під руку і відгоміни сербської пісні і натяки на спеціяльні прикмети південно-славянського життя.

Легко зрозуміти, що серед таких обставин в місцевій українській інтеліґенції швидче, ніж де инде, мусили прокинутись певні славянські симпатії. Збуджуеть ся і росте цікавість до минулих часів славянського життя, до сегочасного славянського побуту, до славянських літератур. Корсун згадував, як вони колись з Костомаровим зачитували ся кримськими сонетами Міцкевича і як Костомаров навіть переписав їх у свій зшиток; Костомаров дещо і перекладав з польського віршами. Більш уваги звертала на себе чеська література в звязку з тим зрістом самосьвідомости національної, який проявив ся у чехів в початку XIX в. З Краледворського рукопису уривки перекладають віршами Костомаров і Метлинський, а Срезневський — ще поки славіст-аматор, не фаховець — починає науково студіювати і перекладати сей твір. З Коляра і Челяковского також перекладають Метлинський і Корсун; останній з дуже цікавими примітками, де висловлює свої погляди на славянське еднанне.

Се перша стадія українського славянофільства: цікавість до історії, етноґрафії та сегочасних літератур славянських, студіювання та переклади. Мало людей перейшло від того до самостійної наукової праці в сфері славістики, але і таке славянофільство кладе певну ознаку на харківський гурток українських письменників молодшої ґенерації.

Характерним та цікавим доповненнем сих безпосередніх симпатій до славянства зявляеть ся ідея славянського споріднення. Ціле славянське племя звязане між собою братерськими звязками, походить з одного спільного кореня і в своїм сегочаснім побуті має дуже багато спільного. Де хто звязує з сим також і дуже різке підкресленне сієї братерської спільнсости та еднання поруч з піднесеннем

основної ріжниці між своїм славянським та чужим не-славянським, ґерманським. І відгомін таких поглядів на славянське братерство і славянське спорідненне ми знов знаходимо у харківських письменників українців — в віршах Метлинського, в примітках Корсуна до перекладів з чеського, в етноґрафічних паралелях Срезневського — в його збірничку „Словацкія пѣсни“. Всюди дає себе відчувати ясне розуміннє ідеї славянського спорідненя, славянського братерства, хоч і без відтїнку ворожнечи до не-славянського, чужого, ґерманського або що.

Таким чином і безпосередні симпатії в відносинах до славянства і цікавість до славянських лїтератур і певне заінтересованнє сучасним славянським побутом — ми все се знаходимо у українських письменників харківського гуртка. Лишаєть ся ще звернути увагу на оден відтїнок, який так яскраво дає себе почувати в славянофільськім напрямку російської суспільности. Я назвав би се полїтичним славянофільством. Справа в тім, що національна культура славянських племен Балканського півострова розвивала ся в тїснїй стичности з візантійською культурою, в сфері її впливів. Уділяючи сербам і болгарам свої культурні здобутки, візантійські „ромеї“ нїколи не забували зайвий раз підкреслити свою культурну висшість та дорікнути славянам за їх некультурність та неосьвіченість: робили се і візантійські патріархи і візантійські імператори і ріжні вищі і низші урядники. Розуміеть ся, се обурювало та ображало славян і через те виробляєть ся і яркою надією стає мати нарештї власну славянську державу, власного славянського царя і власного славянського патріарха. В часи розцвіту ся надія стає більш близькою до осягнення і здійснення, в часи занепаду та безсилля — більш далекою мрією, але вона завше жиє, жиє глубоко в серцї. Майже в переддень Косова, під час розцвіту — в пануваннє Іоанна-Александра Болгарського і Стефана Душана Сербського — ми бачимо мов останнє fortissimo сієї славянської надії, остільки близької до здійснення, що сї володарі славянські приймають візантійські тітули, заявляють про повну незалежність і сподівають ся повного забезпечення своєї власти. Як відомо, славянам не довело ся скласти власних держав і сї надії, як здавало ся, остільки близькі до здійснення — переходять в будучність,

то більш близьку, то потім — більш далеку. Треба було чекати помічника, що виведе славянські племена з сумного стану занепаду і дасть їм можливість утворити власні славянські держави, власні славянські культури. Як до инших народів приходить черга боротьбы з турками, на сї народи звертають ся і надії славянської людности Балканського півострова: була се угорська держава, польська і нарештї — московська. Від них сподївають ся певної помочи, щоб вигнати турків, реставрувати старі славянські держави і знов почати самостійну культурну та державню працю. І чим гірше жило ся тепер, тим більш яскраві і ясні надії покладали ся на будучність. Останнею в сїй черзї держав була московська, до неї відносили давнї пророцтва про північний нарід, про ξάνθον γένος — русий рід, з якого зробили потім руський рід, від неї чекали помочи, щоб почати знов самостійне культурне і державне життє.

Але коли сї славянські надії мали на увазї лише поміч далекої північної держави, щоб знов закласти огнище самостійного культурного життя, там, на півночи розуміли се цїлком инакше. Замість далекого, яскраваго, напів леґендарного, напів ідеального царства розуміли се як просте, негайне прилученне славянства до московської держави або до петербурзької імперії, з їх спеціяльними умовами державного і полїтичного життя. Надія і мрія ставала реальністю, але багато при тім втрачувала. Досить релефно висловив сї гадки московського славянофільства Вадим Пассек, коли на відїздї Срезневського в велику славянську подорож, згадав про будучий розцвіт славянського життя, коли „все, въ чемъ сохранилась капля славянской крови, „все будетъ чувствовать однимъ чувствомъ, думать одну „думу, идти всей массой и силой къ одной цѣли, руково„димой однимъ Русскимъ царемъ“.

Ми бачили, таким чином, три головні моменти в розвітку славянофільства: первістний науковий і лїтературний інтерес; далї — розцвіт ідеї славянського еднання та братерства; нарештї полїтичні тенденції московського славянофільства. Коли для перших двох моментів ми маемо певні паралелї в діяльности і поглядах українських письменників, то для полїтичного славянофільства, як його розуміли на півночи, ми не заходимо на піднї нїякихъ симпатій, або співчуття. Замісць прилу-

чення славянства до істнуючої вже петербурзької імперії, ми знаходимо у членів Кирило-Методіївського гуртка цілком иньше розумінне будучого стану славянських племен. Кожний славянський нарід має становити зовсім самостійну автономну одиницю з самостійною національною культурою. Приймаючи, що „духовное и политическое соединеніе славянъ есть истинное ихъ назначеніе, къ которому они должны стремиться", сї українські славянофіли Кирило-Мет. гуртка зараз же підкреслюють, що „вступающія въ союзъ отдѣльныя племена являются равными членами съ сохраненіемъ своей самостоятельности... такъ чтобы каждый народъ составлялъ особую Рѣчь-Посполитую и управлялся не слитно съ другими, такъ чтобы каждый народъ имѣлъ свой языкъ, свою литературу, свое общественное устройство"... Тут, в сїй проґрамі (вона дійшла до нас в російській редакції) ще не вимовлено голосно назви тіеї форми державного ладу, при якій 8—9 автономних славянських одиниць могли б жити разом, поруч себе, не втручаючись в чуже житте та не гальмуючи чужого розвітку; се слово було вимовлено потім — федерація. Легко бачити, яка велика ріжниця між політичними мріями сих українських славянофілів Кирило-Мет. гуртка і більш реальними поглядами московських славянофілів політичного напрямку.

Далї, політичне московське славянофільство вважало можливим прилученне славянства до російської імперії в її теперішнїм станї, з її специяльними прикметами державного і культурного життя. В проґрамі Кирило-Мет. гуртка знов ясно і виразно піднесена негайна потреба основних реформ, щоб суспільне житте будучої славянської федерації засновало ся на прінціпі — „всеобщее равенство и свобода и никакія различія сословій" — висловлючись словами проґрами. Таким чином се було різким осудом тодїшньому суспільному ладу, з кріпостним правом передовсїм. Більш загальні уваги про віру Хрістову, яка має бути „основаніемъ законодательства и общественнаго порядка" або що „правленіе, законодательство, право собственности и просвѣщеніе у всѣхъ славянъ должно основываться на святой религіи Господа нашего Іисуса Христа" — сї загальні уваги про далекий моральний ідеал не можуть заслонювати для нас сей реальний засуд темним сторонам тодїшнього

суспільного російського ладу. Не всї однаково почували гостре обуренне супротив кріпостного права наприклад; була ся ріжниця також і між членами Кирило-Мет. гуртка. Цїкаво зауважити, що на допитї питали Гулака про оден уривок з його працї про поморськихъ славянъ, де підкреслено було важке становище невільників славян та великі розміри ганебного торгу невільниками; слїдчі допитували ся у нього: „почему вы... старались показать положеніе „рабовъ въ древней Россіи въ самомъ ужасномъ видѣ?“ Але все ж таки Костомаров і Гулак були синами дїдичів, Кулїш був з заможньої козацької родини, і всю гостроту безпосереднього обурення супротив кріпацтва висловив в сїм гуртку — великий поет України, сам селянин з походження.

Сї дві головні прикмети — федеративний устрій та представленне про негайну потребу основних реформ — різко відріжняють українських славянофілів Кирило-Мет. гуртка від московських славянофілів. Для більш повного виясненя умов, серед яких склало ся се українське славянофільство, треба звернути увагу на слїдуючі факти.

Властиво ми дуже небогато маємо з автентичних паперів Кирило-Мет. гуртка, з листування членів, з проґрам та статутів. Того, що прибуло останнїми часами, не дуже багато, хоч в дечим се і поповнює наші відомости. Що не раз кидало ся в вічи при читанню та студіованню проґрам Кирило-Мет. гуртка — се велика близькість його творцїв до ідей та образів святого Письма. І не тільки сї постїйні заяви, що евангельскі норми мають лягти въ основу всього будучого життя славянского союза, що кожний славянин повинен „свои дѣйствія соображать съ евангельскими правилами любви, кротости и терпѣнія“, що все, що не згожуеть ся з евангельскою етікою — має вважатись іморальним чи „безбожним“; близькість до Святого Письма дає себе почувати в образах і виразах, узятих з сього богатого джерела; дає себе почувати і в офіціальних — так сказати — паперах і в приватнім листуванню членів між собою. І коли читаєшь, як, наприклад, цїле славянство має „вмѣ- „стѣ братскою семьею принять живое участіе въ движущей- „ся сферѣ образованности человѣчества, дабы явиться предъ „судіею съ незарытымъ въ землю талантомъ“ — мимоволї згадуєш тон, вирази і образи творів і памфлетів містичної

і пієтистичної течії в життю російського суспільства з початку XIX в. Вплив сієї літератури відбив ся і своїми улюбленими ідеями і своїм звичайним тоном і виразами на писаннях і листах творців Кирило-Мет. гуртка.

Остання моя увага — се містичне значінне, яке надаеть ся в сих надіях і мріях — культурному осередку українського народа — Київу. Ось цікавий уступ — „когда всѣ „славянскіе народы воспрянутъ отъ дремоты своей, прекратятъ пагубныя раздѣленія, угаснетъ всякая семейная „ненависть, сильные обнимутъ слабыхъ, свободные, благородные, согрѣтые любовію ко Христу, единому царю и учителю, соберутся славяне съ береговъ Волґи, Дуная, Вислы, „Ильменя, съ морей Адріатическаго и Камчатскаго, въ Кіевъ, градъ великій, столицу славянскаго племени, воспоютъ гимнъ Богу на всѣхъ языкахъ своихъ и представители всѣхъ племенъ, воскресшихъ изъ настоящаго униженія, „освожденныхъ отъ чуждыхъ цѣпей, возсядутъ на горахъ „сихъ, загремитъ вѣчевой колоколъ у св. Софіи... Вотъ „судьба нашего племени, его будущая исторія, связанная „тѣсно съ Кіевомъ, и оттого-то твою душу наполняетъ чувство таинственно-святое и вмѣстѣ съ тѣмъ сладостное, „какъ надежда, и вмѣстѣ томительное, какъ долгое ожиданіе. Вѣрь мнѣ, это будетъ, будетъ, будетъ! Ты странникъ „въ Кіевѣ и предчувствуешь будущее возрожденіе внуковъ „своихъ — крови своей, и всякій славянинъ, кто ни прибудетъ въ Кіевъ, тоже чувствуетъ: ибо здѣсь поднимается „завѣса тайны и явится неизвѣстное“ [1]).

Київ, дійсно, дуже богато бачив і пережив на своїм віку: про се нераз згадували українські письменники; Метлинський каже з сумними спогадами —

у Київі всьому, всьому зачало:
та і старий, старий же він козак!

Бажаючи дати в віршах короткий огляд головних моментів історії українського народа, Костомаров починає з часів розцвіту Київа, далеких та яскравих —

[1]) Былое, 1907, VIII. с. 200—201.

було колись — між всіма городами
старий наш город Київ чепуривсь...

Він мав певні моменти занепаду і яскравого розцвіту, але завсіди був осередком культурного українського життя. Він захоплював своєю старовиною та згадками про далеке минуле, зачаровував відгомінами минулого життя. Ось, наприклад, Максимович — ботанік-фаховець, хоч з міцними й глубокими симпатіями до літератури: він переходить до Київа, але завсіди згадує Москву; він почуває себе поки що в Київі чужинцем, але його зараз захоплює старовина сього многовікового міста, спомини далеких часів, відгоміни минулого життя: і давні київські видання, що нагадують культурне житте сього історичного міста, знахідки з князівських часів, останки давньої будівлї, нарештї — самі околиці Київа — „и зеленѣютъ по горамъ, еще въ полной силѣ, „огромные многовѣковые дубы... безотвѣтные они свидѣтели о „долгой жизни монастыря; но подъ ихъ сѣнью, подъ шу„момъ ихъ листьевъ живѣе воображается почти забытая ста„рина этого достопамятняго мѣста"... Так захоплював Київ своєю старовиною, своїми спогадами і відгомінами булого [1]).

Для иньших, чужих, далеких сьвідків місцевого українського життя з Київом звязувала ся спеціяльна місія для славянського життя. Хомяков писав, що „Кіевъ можетъ „дѣйствовать въ многихъ отношеніяхъ сильнѣе Петербурга „и Москвы. Онъ городъ пограничный между двумя стихі„ями, двумя просвѣщеніями". Тютчев казав, що велике славянське непорозумінне між Росією і Польщею має бути порішене

не въ Петербургѣ и въ Москвѣ,
а въ Кіевѣ и Царѣградѣ,

і иньші також підносили се всеславянське значінне Київа [2]).

І знов у українських славянофілів Кирило-Мет. гуртка, де так богато переплїтало ся ріжних течій та напрямів, де сполучали ся разом погляди і напрямки — полїтичні, національні, нарештї релїґійно-містичні, де все се разом клало ся в основу вироблення нових ідеалів, — ми зустрічаємо ся з

[1]) Див в моїй статї „М. А. Максимовичъ" с. 25—26.
[2]) Напр., у Пипіна — „Исторія р. этнографіи", III, с. 258.

характеристичним поглядом на Київ. Осередок минулого життя українського народа, для одних; культурний центр нового українського відродження для иньших; всеславянське місто з специяльною місиєю для будучого — для третіх, Київ — став в мріях українських славянофілів Кирило-Метод. гуртка нїби столицею та осередком будучого славянського союза в ті далекі будучі часи, коли неясний ідеал стане дійсністю і нове життє буде засноване виключно на прінціпах щирого братерського єднання і любови.

Причинки до української діалектольоґії.

Написав Є. Тимченко.

І. Властивости говірки м. Борзни.

Борзна, повітове місто Чернигівської губ., стоїть в куті, що творять залізниці Лібаво-Роменська та Киево-Воронізька, перехрещуючись у Бахмачі; від першої 12 верстов, від другої — 15. Бувши далеко від торговельних шляхів і майже не маючи промисловости, Борзна показує ся затишним провінціальним містечком на 12 тисяч людности. Мешканці здебільшого козаки й посполитство, трохи купецтва, урядників та кілька дідичів.

Мова борзенських тубільців своїми властивостями належить до так званого північно-українського, чи поліського діалекту, але має ся під дужим впливом південно-українського, чи, як звуть його в Борзні, степового. Вплив цей дасть ся пояснити з одного боку тим, що Борзна стоїть майже на крисах тих двох діалектів, з другого тим, що саме під Борзною (напр. передмістя Кіношівка чи Куношівка) є пересельці з Полтавщини (колишні крепаки), потім того частина міської людности (козацтво, купецтво, міщанство і дрібні врядники) говорить „степовою" мовою; опріч того певний вплив на

місцьову говірку має українська пісня, що в своїх словах дуже мало відбиває властивости борзенської мови.

Говірку записано від 13-літньої неписьменної дівчини і перевірено мовою кількох неписьменних дорослих селян.

I. Голосівки:

А первісне і *а* з *ѣ* в сполученнях *г'ѣ к'ѣ х'ѣ-жа, ча, ша* бренить, як *а*:

*ба́*ба, ша́пка, щ*а*вѐль, *жа́*ба, леж*а́*ть, крич*а́*ть, *ча*с і т. д., але ш*е*влія, (давн. в. н. salveis, з лат. salvia).

Ст.-сл. Ѧ звичайно відповідає звук *я* (ja), а після *ж, ч, ш* в коренях слів *а*:

сьв*я́*то, на в*ја*за̀х, дѐв*ја*ть, хо̀д*я*ть, ро̀блять, щ*а́*-сьце, поч*а́*в, ч*а*сьць, але в 3 особі мн. часівників, а також в суф. речівників сер. роду (Ѧ-Т) чути *я:* леж*я́*ть, беж*я́*ть, мовч*я́*ть, трещ*я́*ть; курч*я́*, лош*я́*, але гл*е*д*я̀*ть. *Я* первісне (Ꙗ) бренить звичайно, як *я* (ja), напр. *я́*блуко, *я́*года, але загально-українське ненаголошене *я* (з Ꙗ і Ѧ) незалежно від його походження на початку слів і після голосівки в середині бренить як *є* (je):

*є*кѝ, *є*йцѐ, по̀*є*с, за̀*є*ць [1]), також заховує ся *Є*вдо̀ха (Εὐδοκία півд. укр. *Я*вдо̀ха).

Давньому *е*, як наголошеному, так і ненаголошеному в відкритих складах відповідає тверде, досить виразне *е:*

ме*нѐ*, ме*ні́*, р*е́*шето, *че*ч*е*вѝця, дв*е́*ри наст*е*жѝ, зрідка в наслідок гармонійної асиміляції чути, замість *е* — *а*, напр. Г*а*расѝм.

---

1) Форма *заєць* загально українська і певно утворилась анальоґічно до слів на *-єць*, як це й видно по скісних відмінках: *зайця*, *зайцю* і т. д.

В закритих складах давньому є відповідає *і* (ї), а після шиплячих діфтонґ *ие*:

зглле, пі'рје, пір, сгм, вйесгм, корі'ннє ши'есьць.

В окремих словах помітно такі відміни давнього *є*:

є=*а*: часник, рамінь.

є=*і*: піро́, пі'ра.

є=*о* після *ж*, *ч*, *ш*, *щ*: *жо*'рна, чоловік, ночова́ть, пшоно́, щока́, але шести́.

є=*у* ма́чуха (через поср. ф. ма́чоха).

Увага. На місці ст. сл. льнъ, слъза-льон, сльоза́.

Давнє сполучення ні-є відбиває ся в постаті *є* с подвоїнням попередньої шелестівки (але не ґрупи шелестівок), опріч губних і *р*:

зї'ллє, корінне, пірје, здоровје; щасьце.

На місці давн. ѣ в складах ненаголошених, по губних і плавних, чути *е*, а в складах наголошених і в інших випадках ї (і), а в кінцівках ном.-акуз. речівників, як діфтонґ *іе*:

ведро́, хлеви́, хлеби́, лени́ᵉви, летають, трещи́ть, седі́ти, седу́ха, але ві'дра. хлгв, хрін (г. хріну), хлгб, ді'рка, Чернг'гоᵘв, Нг'жен; сгдло́, цгна́, відсг'ль, також в часівн. недокон.: стрі́бать, заплгтать, і в слові мі́рошник; го́сьціе, ко́сьціе, комарі'е.

Первісні и і ы злились в звуції середньому між укр. *и* і *е*, при тому залежно від інтонації, то виразнійше чути *е*, то глухіше, ближче до *и*, в ном. одн. прикметників чути майже *и*, але у множ. майже *е*, умовно можна виразити цей звук на взір *иᵉ*:

шиᵉя, святиᵉ (святі), до́бриᵉ, худи'ᵉ, три'ᵉ, три'ᵉцять, три'ᵉчі, крапи'ᵉва, до осени'ᵉ, до ма́тери'ᵉ, козаки'ᵉ, жи'ᵉто, диᵉти'ᵉна, болять гру́диᵉ, седи'ᵉть, здиᵉра́ть, умиᵉра́ть, ри'ᵉбиᵉ, зиᵉма́, спиᵉ, спиᵉмо́; ниᵉхто́, ви'ᵉйшла, ви'ᵉйде, але пісьмо́.

Первісне *о* бренить в відкритих складах, як *о*, рідко *а* (в переднаголошених складах), напр. кр*а*пиᵉва; часом під впливом гармонійної асиміляції чути на місці *о* — *а* або *у*:

б*а*ґа́ти, х*а*ля́ва, г*а*'раче. С*у*пру́н, з*у*зу́ля, але куп*о*ва́ть.

В складах закритих наголошених *о* бренить здебільша, як діфтонґ ие; в ненеголошених, як закрите, близке до *у*, *о* (*о*ʸ):

двиер, дриет, сиек, зиеркиᵉ, виез, виел, ниес, ниеч, риест, пиест, тиек, хвиест, настиельник, риезка, риег, хвиертка, миест, биеб, скриезь, гиелькиᵉ, хвостиев, дориег, відтиель, теж жиенка [з *о* секундарного (з є) але ж*о*ʸнок], Черніг*о*ʸв. Але після *г*, *к* чути мяке *і*: г*і*сть, к*і*нь, к*і*стка, г*і*рки, відк*і*'ль, теж в назвуку *і*кна, *і*кон (вікна) в-ідтиель.

Опріч того спостережено в окремих випадках:

о=*и*: т*и*'льки, ст*и*'льки.

о=*о*: кр*о*ль, ятр*о*'вка, пойду́, але пиеде (з пиейде).

о=*у*: п*у*д, про́б*у*.

Первісне *у* і *у* з ѫ не переходить в *і*: г*у*рок (ст. сл. огѹрьць, п. укр. ог*і*рок), ма́б*у*ть, калам*у*'тни, шк*у*'ра. Увага. Ст. сл. кън-ѫгъ відповідає *о*ну́к, жін. *о*ну́ка.

II. Шелестівки:

1. Губні *б*, *в*, *м*, *п* завжди тверді, напр.: ті'мје, девјать, червјак, але в слові *святи' в* мяке.

2. На місці первісного грубого *л* завжди чути тільки середнє *l*: х*l*опці, застї*l*ать, *l*азить, але перед суф.-*к*-мяке *ль*: га́*ль*ка і (меня) Га́*ль*ка, жа́*ль*ко.

3. *Р* бренить здебільша твердо: ца*р*, ца*ра́*, бу́*р*а, говору́, зо́*р*а, вече́*р*ать, вече́*р*а, але *ря́*ма, бу*ря́*к, по*ря́*док, *ря́*би.

4. Замість первісного *з* чути *дз* в слові *дз*виен, *дз*вониця.

5. Ґрупа *сьть* чути, як *сьць*: гі*сьць*, кі*сьць*, ма*сьць*, *сьці*н.

6. Ґрупа *ть-сь* бренить, як *цьць*: берéцьця, несé*цьця*, спитá*єцьця*.

7. Замість первісного *j* після *м* подибуємо *нь*: солóм*няни*, сім*ня*, м*ня*со, м*ня*кú, вúм*не*.

8. Замість первісного *ж* чути *з* в словах: *зал*óзи, *зал*ї*зо*; мі*з*, *з*áйворонок, о*з*ерéд. Замість *с—ш*: дóш:а, *шк*рáбати, *шк*ýра, але *ск*лó, *ск*ля́ни. Замість укр. *дріжджі* чути *дро'жчі*.

9. Первісне *г* випадає в словах: *де*, *тод*ї', *і'нод*ї.

10. Назвукове *в* рідко чути, говорять: ýжши, окнóікон, ікна, ýлúй, іва, огóнь, але гóстри.

Завважені властивости в закресї морфольоґії:

1. В речівниках. Датив речівників муж. р. кінчить ся на *у*: сúн*у*, кон*ю'*.

В речівниках жін. роду, що належать до давн. пнів на *і*, ґенітив: осен*и'*, пáмнят*и*, мúш*и*, сóл*и*, також в пнях на *р*: мáтер*и*, але тін*ї*, кров*і'*, спóвід*ї*. Номінатив мн.: грýд*и*, ос*ї*, кóсьціє.

В речівниках сер. р. пнів на ят. (Ѧ-т): ґен. на-*ти*: ягн*я́ти*, тел*я́ти*; дат. на-*тї*: ягн*я́тї*, тел*я́тї*. Інструменталь реч. муж. і жін. роду на *ж*, *ч*, *ш* кінчить ся на *ем-єю*: нож*е'м*, кóш*ем*, меж*е'ю*, свіч*е'ю*.

Ном. мн. речівн. м. р. на *р-іе*; комáр-комар*і'е*, кобзáр-кобзар*і'е*.

Ґен. мн. речівн. *весїлле-весїлле'й*.

2. В прикметниках:

ном. одн. кінчить ся на *и*: чóрн*и*, біл*и* і т. д. Ном. мн. на *и*ᵉ: чóрн*и*ᵉ, біл*и*ᵉ, дóбр*и*ᵉ, чúᵉст*и*ᵉ, але дубóв*і*.

Дат. і льок. одн. прикм. ж. р.-на *і*: чóрн*і*, біл*і*, дóбр*і*.

Двійнї не чути, кажуть: *дві ноги'*, *руки'*.

3. Деклїнація займенників мало відрізняє ся від загально укр., спостережено такі форми: сей, тей, сьогó, тогó і т. д., моя́, та, мое́ї, тиї', туе́ї, те́ї, туе́ю; мн.: сї, сїх, сї'ми, мої',тї. Замість укр. котри́й-котóри.

4. Часівник.

I ос. теп. ч.: ї'*ждж*у, во*дж*у́, си*дж*у́, пу*щ*у́, ле*ж*у́, топ*ч*у́, но*ш*у́, бігаю.

3-я ос. одн.: вóдить, нóсить, тóпче, бігає, лета́.

I ос. мн.: вóдим, тóпчем, бігаєм, беремó, спиᵉмó, несемó.

3-я ос. мн.: вóдять, нóсять, тóпчуть, бігають, летя́ть, лежя́ть, бежя́ть.

Інфінїтив на *ть*, *ти*, *цьця*: брать, стать, вјать, охля́нуть; тягти́, жóвкнути, гребти́, ревти́, плисти́, гнисти́, клясти́, напјасти́, ску́бти; спита́цьця, бра́цьця.

Форми недоконані: вмера́ть, запера́ть, збера́ть, стреля́ють; виполї'скувать, стріба́ть, підперізуюцьця.

Замість *мо'же* часто кажуть *мо*.

Поданим знадібком вичерпують ся мої спостереження борзенської говірки. Між іншим менї хтїло ся довідатись, як би самі борзенцї виразили свої діфтонґи тими способами письма, що їм приступні. Для того я вибрав малописьменних хлопця та дївчину і попросив кілька слів щоб вони менї написали так, як вони говорять, а не так, як їх навчено в школї. Виявилось, що діфтонґів вони не завважали, абож не вміли їх виразити; в їх написаннї відбивалась перша наголошена частина діфтонґу, напр. двыр, жынка. Взагалї ж пишучи по українськи дїти дуже схиблювали на засвоєнї шкільні шабльони.

Не зайва б річ зробити кілька детальних спостережень над малописьменними укр. дїтьми, як вони пишуть рідною мовою під впливом набутих в школї звичок в закресї спорідненої мови, российської чи польської.

Може б отримані наслідки кинули сьвітло на деякі спірні питання історичньої діалектольоґії.

II. Властивости говірки с. Пахутинець і с. Кременної Проскурівського пов., Подільської губ.

(По записах Серґія Веселовського).

Говірка сїл Пахутинцї, за 12 верстов від м. Чорно-Острова, Кременна за 5 в. від м. Городка, майже однакова, деякі невеликі відміни при нагоді зазначуємо.

I. Голосівки:

А первісне і *а* з ѣ в сполученнях гѣ, кѣ, хѣ-жа, ча, ша бренить, як *а*: р*а*'м*а*, *жа*'б*а*, ч*а*'с, ш*а*'пк*а*, леж*а*'ти.

Я первісне (ꙗ) бренить звичайно, як *я* (*ја* і *ьа*), напр.: *я*'бко, *я*'года, *я*'гід, *я*йцѐ, *я*кий, пòяс, ши*я*, д*я*'дько, кут*я*' (з кутія).

Ст. сл. ѧ звичайно відповідає звук *я* (ја, ьа), а після *ж*, *ч*, *ш*, *р-а*: в*ја*'нути, сто*я*'т, спл*я*'т, рòбл*я*т, горòбл*я*чий, т*я*'жко, д*я*'кувати, мн*я*'со, мн*я*'ти, сімн*я*; ж*а*'ти, ч*а*'сто, щ*а*'стя, лош*а*'; р*а*д, р*а*дкòм. тр*а*стѝ.

Окремі випадки:

я (ѧ) = 1) *і*: дѐв*і*ть, дѐс*і*ть; 2) = *и*: двàдц*и*ть; 3) = *а* в слові сьв*а*'то.

Давньому є в складах відкритих наголошених відповідає *е*, що в ненаголошених бренить близько до *и*, а в складах закритих *ї* (і):

*в*ис*е*'л*и*й, плин*е*', реш*е*тò, д*е*, зл*е*, т*и*лѝ заст*и*лѝти, теж ч*и*р*и*дà (чрѣда), м*е*н*ї*' (мънѣ); л*ї*'йка, л*ї*д (г. льоду), п*и*р*ї*'й, кис*ї*ль, пѐрст*ї*нь, вòс*ї*нь, ж*і*нки, ш*і*сть, куж*і*ль, хм*і*ль (ґ. хмѐлю), теж в відкритих: ч*і*пѐць, пòп*і*лу, але м*е*д, щ*е*'стеро, ш*е*'стий.

В наслїдок гармонїйної асиміляції часом замість *е* чути *а*: Г*а*расим, П*а*лажка.

Окремі випадки:

є-а: ч*а*сник.

є-о після *ж*, *ч*, *ш*: ж*о*'лудь, пч*о*ла, ч*о*'ло, пш*о*но, але плеч*е*', хрищ*е*'ний, ш*е*сти, меж*е*'ю.

є-я: *я*лозити, *Я*вдоха.

є-ӗ: *ӗ*му, *ӗ*жак, *ӗ*ден, в*ӗ*сӗля.

є-у (через посер. *о*): м*а*ч*у*ха (Кр.), ноч*у*вати (Кр.).

На місці ст. сл. *ъ-е*: ш*е*птати, ор*е*'л, нож*е*'м; -*ьо*: л*ьо*'н, л*ьо*'ну; -*и*: відл*и*га; -*я*: бляск.

Давньому ѣ відповідає *ӗ* (*ї*):

ӗ'хати, хл*ӗ*в, хл*ӗ*ви, в*ї*дро, в*ї*'дра, ц*ӗ*лї, хр*ї*н (ґ. хрону), п*ї*хур, застр*ї*'лити, л*ӗ*тати, с*ӗ*дло, ц*ӗ*на, запл*ӗ*тати, заст*ӗ*ляти, с*ӗ*ножать; косар*ї*', цар*ї*', щур*ї*', купц*ӗ*', хлопцї, на р*ї*чц*ӗ*, на стежц*ӗ*, сц*ӗ*'пити, ц*ӗ*дити, але с*и*духа, с*и*д*ӗ*'ти, д*и*тина, сокира, дз*ю*ра, дз*ю*'рка (пл. dziura, dziurka), ц*ю*лувати.

Давнї ы і и злили ся в звуцї *и*, грубшім від укр. *и*:

в*и*'йду, вол*и*', з*и*ма, в*и*сокий, оз*и*мина, кр*и*ло, л*и*'сий, аб*и*'-як, ц*и*'ган, ц*и*буля, л*и*с, л*и*с*и*'ця, воз*и*'т*и*, п*и*'т*и*, в*и*но, х*и*'трий, х*и*трун, к*и*'слий; рук*и*, ног*и*, г*и*'нут*и*, ж*и*'то, бл*и*щ*и*'ця; цв*и*'ст*и*, п*и*сьмо, г*и*'кавка, зап*и*рати, вм*и*рати, комед*и*я, процес*и*я, але кол*ӗ*я, параф*ї*я, публ*ӗ*'ка, н*ӗ*хто.

Замість давнього сполучення ие маємо *я* (ьа): жит*я*', знат*я*', шмат*я*, лист*я* волос*я*, здоровл*я*, зїл*я*, весїл*я*.

Первісне *о* бренить в закритих складах, як *ї*:

чоб*ї*т, яг*ї*д, б*ї*г-ме, спасиб*ї* (з спасиб*ӗ*г), б*ї*'льше, б*ї*к, п*ї*ст, пл*ї*т, з*ї*'рка, воз*ї*'в, кр*ї*п, л*ї*й, ял*ї*вка, н*ї*с, н*ї*ч, с*ї*ль, р*ї*ля (рил*я*), г*ї*ркий, в*ї*н, в*ї*кно, в*ї*л, к*ї*нь, в*ї*вця, в*ї*'вцї, теж в відкритих складах: к*ї*нець і к*о*нець, к*ї*лок, в*ї*зок.

Окремі випадки:

о-а: бага́то, ганча́р, шкаралу́па, але бога́ч, бога́тий, холя́ва, гора́зд, кора́лі.

о-у: я́блуко, ка́чур (Кр.).

На місці давнього *ъ-о*: лоб, ло'ба, ло'бом, на ло'бі, рот, ро'та, блоха́, але сьоза́ (слъза), ґ. слєз, ре́дька (рьд-ък-ы), ли́жка (ст. сл. лъж-иц-а).

Після шиплячих на місці ст. сл. *лъ-ов, лѣ-оло, ръ-ор*: жо́втий (жлъ-тъ), жо́вна (жлъ-на), жо́лоб (жлѣ-б-ъ), чо́рний (чрън-нъ).

У з первісного ꙋ і *у* з Ѫ і *о* часом переходить в *і*: вогі́ро́к, фі'ра, дібро́ва, шкі'ра, ца́рі́бок. але каламу́тний, за́-*муж*, бу'йний, ка́дуб.

В назвуку часом зникають *і* і *о*: го́лка, гли́ця, гра́ти, Гнат, мја, ма́ти, ська́ти, спо́відь. ще; горо́д, кріп (*зілля*), але окріп (*води*).

II. Шелестівки:

1. Губні *б, в, м, п* завжди тверді: пјец (піч), дьві пја́ді, па́мјати, вјаза́ти, сплят, го́лу*ба*, сте́*пу*, се*ми*', сьва*ти́й*, цьва'х.

2. *Ж, ч, ш, р* бренять завжди твердо: біжа'ть, дівча', лоша'; *шошо*виця (ческе šošovice); бу́*ра*, косар, цар, ц*ра*', ца*ро*'ви, *ра*бий, бу*раки́*, *ра*'ма, бара*бо́*ля, п*ра*'діво, т*ра*сти́, вого́*ру*, вече́*ра*. бу*ра*'к, г*ра*д, б*ра*'ма. грани́ця, *ра*тува́ти, гі*р*ки́й, зі*р*ка, ве́рхи.

3. *Ц* може мягчитись: купе́*ць*, горобе́*ць*, ове́*ць*, куп*ця*', хлоп*ця*, пра*ця*, обі*ця*'ти, до *цьо*'го, пра*цю*ва́ти; куп*ці*, па рі*чці*, *ці*ди́ти, *цьві*рку́н, *цьві*т.

4. *Т* в визвуку 3-ї ос. одн. і мн. тверде: хо́ди*т*, но́си*т*, хо́дя*т*, но́ся*т*.

5. *Л* в визвуку речівників і перед суф.-*ка* не переходить в *ў*: оре́*л*, со́кі*л*, ді*л*; го́лка, го́йдалка, але горіў ка. Перед *і* з *о* *л* лишає ся твердим: лъий (лій), волъів

(волів), білъі (білі), ми́лъі (милі). Перед суф. *-к-*, *-ц-*, *-ш-*, *-н-*, і в словах чужих *л* мяке: стільќо, стебельцѐ, більше, ті'льна, ; баль, пляц, *ля*'мпа, *ле*'нія.

6. *Ф* не розкладає ся на *хв*: *ф*іртка, ша́*ф*а, *ф*артушо́к, *ф*іра, *ф*у́тро, *ф*унт. В іменах замість ц. сл. Ф, ѳ: Прокі*п*, *Ф*едько́, *Т*одо́рко, *Т*о́мко.

7. *Ј* після *м* переходить в *нь*, а після *б*, *п*, *в*, в суфіксах в *ль*: м*ня*'со, м*ня*'ти, сі'м*ня*, ви́м*ня*, м*ня*гки́й, м*ня*ге́нький; горо́бл*я*чий, ро́бл*ят*, спл*я*'т, кревл*е*'.

8. Ґ чути в словах ґедз, ґу́ля, ґа́нок, ґу́дзік, ґрунт, ґринджо́ли.

9. *С* перед *к*, *т*, *м*, *п*, *л* бренить часто, як *ш*: *ш*кіра, *ш*кло, *ш*кля́нка, до́*ш*ка, до*ш*куля́ти, *ш*каралу́па, кри*ш*та́ль, *ш*маркатий, *ш*пи́ця, *ш*люб.

10. Назвукове *в* чути перед *о* в словах, напр.: *во*се́льниця, *во*кріп, *во*гіро́к, *во*кома́н, Воле́кса, *во*го́нь, *во*но́, *во*́зьде, *во*́нде, *во*́сінь, *во*жени́ти, *во*ре́л, *во*рла́, *во*хо́та; перед *і* з *о*: *ві*кно́, *ві*ко́нце, *ві*вса́ (овес), *ві*вця́; перед *у*: *в*ужи́ни, *в*у́голь, *в*у́гля, *в*у́лий, *в*у́лиця, *в*уж, *в*узьки́й, *в*у́хо, *в*узде́чка.

11. Назвукове *г* чути перед *а*: *г*алу́н, *Г*а́пка, *г*арбу́з; перед *и*: *г*и́кавка, *Г*илько́; перед *о*: горіх.

12. Назвуковий *ј* перед *а*: *Ј*антін, *Ј*андрій.

13. Назвукове *н* в виразах: до *нь*о́го, до *н*е́ї, до *н*их, за *н*и́ми і т. д.

14. назвукове *гн* в слові *гн*-узда́ти, за*гн*узда́ти.

15. *Г* в середині слів: одя*г*а́ты, одя*г*ну́ти, застига́ти (ости́г, засти́г), тягну́ти, застра́*г*ти (застра́г).

16. Заміна *р-л*: срібл*о*.

17. Випад:

г: де, ніде́, тоді', бо-да́й, спаси́-бі, але: бі*г*-ме́, четве́р*г*.

в: пе́рший, злетіти, ско́чити.

д: борозна́, боро́зний.

з: росáда.

л: сóнце, сóняшний.

р: срібний, без (з брез=през; ст. сл. прѣзъ).

Випад складу: сй-бо, присяй-бóгу, тра, тре, най, йбко.

18. Перестава: тверéзий (ст. сл. трѣз-к-къ), намйсто (ст. сл. монисто), вогорйти замість говорйти, перевéсло замість повéресло (корінь крѣ- ст. сл. крѣ-ти-зјáзувати, замикáти).

Властивости з морфольоґії:

1. В речівниках:

ґен. одн.: до кóст*и*, сповід*и*, пáмјат*и*, сóл*г*, кревл*г*′, мáтер*і*, жóвч*і*.

дат. одн.: сйн*ови*, кон*е′ви*, злóдійй*ови*.

вок. одн.: хлóпч*е*, свинь*о*′.

інстр. одн.: дьóхт*ем*, кон*е′м*, нож*е′м* зйть*ом*, вýгль*ом*, косар*о′м*, пóл*ем*; сокйр*ом*, лійк*ом*, пшенйцьом.

льок. одн.: на льод*у*′, на мед*у*′, в осен*и*′, в ноч*і*′.

ном. мн.: мост*и*′, комар*і*′, щур*і*′, кóст*и*, вóс*г*, дьві пјáд*г*, миш*і*.

ґен. мн.: люд*и′*й, дйпл*ів*, Пахýтинепь, Зéленець, Ходáковець.

дат мн.: кóн*вом*.

2. В прикметниках:

ном. мн.: сйн*г*, худ*і*, дóбр*і*, сиров*і*′.

2 ступ.: більший, гірший, бóрше.

3. В займенниках:

ґен. одн.: мóго, твóго, свóго, тóго;

дат. одн.: мóму, твóму, свóму, тóму;

інстр. одн.: соб*о′м*, тоб*о′м*; тéј*ом*, тój*ом*.

4. В часівниках:

І-а ос.: прóшу, нóшу, мýшу, пйшу, тéшу, брéшу, пýщу, тóчу, гачý, плачý, регочý ся, кáжу, вјáжу, лáжу, вóжу, несý.

3-я ос.: бігає, граѐ, читаѐ, іде̇, несе̇, лю̇бит, но̇сит.

1-а ос. мн.: бігаємо, знаємо, ї'демо, ме̇рзнемо.

3-я ос. мн.: хо̇дят, но̇сят, купу̇ют.

Спосіб вольовий:

пий, копа̇й, бери̇, прихо̇дь, поси̇дь;

пи̇ймо, копа̇ймо, ході'м, кричім, берім, поси̇дьмо;

пи̇йте, копа̇йте, ходіт, беріт, везіт, молотіт.

Минулий час:

бу̇вем, бу̇лам, ходи̇вем, ходи̇лам, ви̇дівем, ви̇ділам, ста̇лам;

бу̇весь, бу̇лась, ходи̇весь, ходи̇лась, ви̇дівесь, ви̇діла̇сь;

бу̇лисьмо, ходи̇лисьмо, ви̇ділисьмо, спа̇лисьмо;

бу̇лисьте, ходи̇лисьте, ви̇ділисьте, спа̇лисьте.

Увага. Замість аби я, аби ти і т. д. кажуть а̇бим, а̇бись, аби̇сьмо, аби̇сьте.

Інфінітив: бу̇*ти*, жи̇*ти*, ходи̇*ти*, ї'*сти*, ночува̇*ти*, води̇*ти* ся, пита̇*ти* ся, слу̇ха*ти* ся.

Причасники: звез*яний*, не̇с*яний*, сма̇ж*аний*.

Часівникові речівники: во̇же*ня*, но̇ше*ня*.

Історія української граматичної термінольоґії.

Написав **Іван Огієнко.**

Чимало є пекучих питань у нашому культурному житті, за які ми, вкраїнці, довгі роки сперечались, з усіх боків обмірковували їх, але чим більше за їх змагали ся, тим далї були од їх останнього розвязку. Яких тільки форм правопису ми вже не вживали, — починаючи од простих і кінчаючи самими що наймудрійшими, а питанне про правопись як і було пекучим і непорішеним колись, таким воно зостаєть ся й тепер... От таким почасти питаннем, як питанне про правопис, є питанне і про нашу граматичну термінольоґію.

У того народу, що самостійне істнуванне його не всї признають, частенько буває, що дрібні, незначні питання роблять ся великими. На перший погляд питанне про граматичну термінольоґію, як і инші пекучі питання, не здаєть ся такої ваги, як то справдї виявляєть ся, коли придивимось до його пильнійше. Але у кожного народу, що має свою історію, що має право на самостійне істнуванне, та чи инша виробленність наукової термінольоґії свідчить собою про його культурний зріст, про його культурне становище. Не може бути науки, раз на вислів її недостачає термінів. Не може бути гарного, культурного розвою, коли вчені марно тратитимуть свій дорогий час на суперечки про форму. І нїде правди дїти, у нас, на Вкраїнї, як віде в другій сторонї, без кінця сперечались і сперечають ся за форму та термінольоґію.

У нас що нї письменник, то свій власний правопис, що нї вчений — своя власна термінольоґія...

Сумне це становище, і як небудь ми повинні вийти з його, повинні вийти, як можна скоріше. „Ми, вкраїнці, вже одстаемо од инших славян, бо все починаемо знову та сперечаемось про форму,“ казав ще відомий Маркіян Шашкевич, але його слова з тею ж самою гіркою правдою можна сказати й тепер...

Останніми часами у нас почали зявлятись граматики нашої мови. Невиробленність і неусталеність граматичної термінольоґії туж зараз же яскраво дала себе в знаки, і ми маемо, як то кажуть — „чия хатка, того й паніматка“ — в кожній граматиці різна термінольоґія. А тим часом усталеність і еднність граматичної термінольоґії мае велику вагу. Може не за горами вже той бажаний час, коли наш уряд переконаеть ся в тому, що тілько освіта рідного мовою дасть народови добрий пожиток, а державі — певну користь. У всякому разї, чи пізно, чи рано, а час цей настане; про це нам свідчить і недавнїй указ Синоду (од 12 ноября 1907 р.), що дозволяе викладати українську граматику по школах Подолії. Яку ж граматику дамо ми для школи, коли ми ще не погодились ні за правопис, ні за термінольоґію?... А викладати по школах граматику з невсталеною термінольоґіею і таким же правописом — річ не тілько не корисна, а навіть більше — шкодлива...

Таким чином, щоб бажаний той час не застав нас, „яко женихъ дѣвъ нерадивыхъ“ опівночи, ми повинні подбати про усталеність і еднність нашого правопису і термінольоґії, а з сеї останньої — що найперше про граматичну термінольоґію, бо вивчення рідної граматики служить головною підвалиною до корисного вивчення рідної мови.

I.

В нашім українськім життї якось так складались обставини, що в нас не було родючого ґрунту на розвиток граматичної лїтератури. Правда, давно колись, ще в XVI та XVII віках, на нашій Україні пишним цвітом була зацвіла наука, а разом з нею і граматична лїтература. Але незабаром з холодної півночи насунули ся чорні хмари і під ними повяли квітки на „нашій славній Українї“. Підупала наука,

позачиняли ся школи, пропала цікавість до рідної мови... І тілько з початку XIX століття оживає Україна, а разом з тим оживає і цікавість до її мови [1]).

Першою граматикою нашої мови була граматика не вкраїнця, О. Павловського, ще р. 1818 [2]), і от до наших часів пробігло вже цілих девядесят років, через які ми не мали в Україні Російській жадної граматики... Звичайно, сьому було багато перешкод і окрім нашої недбайности, бо нам рано було завязано мову і примушено мовчати. Звичайно, що граматична термінольоґія, про яку тепер мова, не мала змоги развиватись и колоситись в Російській Україні, не могла придбати собі сталих, непохитних форм. Вона цілком розвилась і набула собі тих форм, в яких ми тепер її маємо, по за межами Росії — в Галичині.

Розвій граматичної термінольоґії тісно сплітаеть ся з розвоем граматичної літератури, через те в сій розвідці ми мусимо зупинятись над сим останнім трохи докладнійше, ніж того вимагає назва нашої розвідки.

Зупинятись докладнійше над граматичною літературою примушувало нас і те, що досі ми зовсім не маємо якого небудь одноцільного огляду її [3]).

Граматичне вивчення рідної мови доволі рано почало ся в Галичині — ще з 30-х років минулого століття. Перша граматика тут вийшла пізнійше, ніж на Вкраїні Російській — р. 1830; це була „Grammatica slavo-ruthena" Михайла Лучкая [4]). Незабаром вийшла граматика І. Левицького, а на 40 роки вже припадає аж 4 граматики — Ваґілевича, Лозинського, тогож Левицького і Я. Головацького. В 60 роках вийшли граматики Осадці, Дячана і Шашкевича, а в 70-х — Партицького. А далі рясною низкою пішли граматичні праці Ом. Огоновського, Смаль-Стоцького і Ґартнера, Поповича, Коцовського і инших. Велика частина сих праць вийшла пе-

---

[1]) Докладнійше про се див. наш „Огляд українського язикознавства", Записки Наукового Тов. ім. Шевченка, кн. 79 і 80.

[2]) Див. ibidem.

[3]) Коротенько росказано про розвій граматичної літератури в нашій брошурці: „Українська граматична література. Розгляд підручників, по яких можна вчитись і вчити вкраїнської мови". К., 1908.

[4]) Ми обминаємо тут працю Івана Могильницького р. 1829: Rozprawa o języku ruskim.

ред тим часом, коли нам було заборонено вживати рідної мови.

Вся зазначена лїтература граматична помітно подїляеть ся на три періоди. Перший період охоплюе собою часи до 50 років; до нього належать граматики Лучкая, Левицького, Ваґілевича і Лозинського. Се був період, коли мало одрізнялось свое національне од чужостороннього і для граматики підвалиною була граматика російська. Та й писали ся сї граматики не рідною мовою, — Лучкай писав по лаинському, Левицький — по нїмецькому, а Ваґілевич і Лозинський написали свої граматики мовою польською.

Другий період — се доба з 50 до 80 років. Се період, як що можна так висловитись, шукання певної дороги, коли галицькі вчені фільольоґи навпомацьки йшли до зрозуміння теї гадки, що граматика рідної мови повинна бути і справдї українською як по змісту, так і по формі, і що в граматику рідної мови не повинно вносити форм антинароднїх, церк.-славянських, російських, польських. Цїкаво, що початок розвитку народньої граматичної лїтератури як раз припадае на часи заведеня в Австрії конституції, коли рухнуло все старе, і коли життє, що досї чевріло, як робак в землї, одразу скрізь заворушилось. З початку другого періоду, у Головацького, ми ще не стріваемо сливе що нїчого рідного в його граматичних працях, але рідна течія, мов сонце через хмари, вже пробиваеть ся в граматиках Осадцї та Дячана. А в граматичних працях Шашкевича та Партицького, що стоять на межі другого і третього періоду в розвитку граматичної лїтератури, народність вже бере гору над чужими напливами.

Третій період — се той період граматичної лїтератури, коли вона не тільки придбала собі чисто українську форму і зміст, але перестала наслїдувати чужі зразки і почала будуватись на цїлком науковому ґрунтї. Граматика Ом. Огоновського (р. 1889) стала межою між старим і новим часом граматичної лїтератури, стала непохитною підвалиною сеї лїтератури аж до наших часів.

На такі ж само три періоди можна подїлити і розвиток граматичної термінольоґії, бо вона развивалась разом з ростом граматичної лїтератури.

Але перше, ніж оповідати про розвій граматичної термінольоґії, спинимось трохи докладнійше на термінольоґії славянській і російській, бо вони дуже впливали на термінольоґію галицьких граматик; подамо потім свої думки, що до вироблення граматичних термінів, і тільки тоді вже казатимемо далі про історію розвитку нашої термінольоґії.

II.

Термінольоґія славянська і вироблена з неї російська мають свою довгу історію. Тисячу років тому, ще Іоан, екзарх Болгарський, в своїм перекладі граматики Дамаскіна вперше вживав перекладених з грецької мови головних термінів [1]). Перекладав він грецькі граматичні терміни дуже невдало, під час навіть так, що його терміни не мали нічого спільного з термінами грецькими і зовсїм не визначали того розуміння, якого виразом вони стали [2]). Іоан просто слово в слово перекладав чужі терміни на славянську мову. Термінольоґія Іоанова стала підвалиною, що на ній будували свої граматичні терміни українські фільольоги XVI і XVII віків, і що одбилась на Αδελφότης-ї граматиках Зизанія і Смотрицького. Останні граматики переклали чимало термінів і з мови латинської. Граматика М. Смотрицького (р. 1619) мала такі ж невдалі, мало зрозумілі терміни, а через те, що вона протягом двох віків панувала по всїх славянських землях, — в Росії, Сербії, Болгарії і у глаголїтів — вона скрізь стала підвалиною граматичної термінольоґії. Тому ся остання у деяких славян дуже похожа одна на одну.

А що собою виявляла грецька і латинська термінольоґія, сї джерела термінольоґії нашої. Складались вони на Заході протягом початку середнїх віків, коли наука не була

---

[1]) Див. граматику Кримського, т. II, вип. I, ст. I.

[2]) Ось де які з головних термінів Іоана (Див. „Іоаннъ, ексархъ Болгарскій“, К. Калайдовича, Москва, 1824): имя (ὄνομα), рѣчь (ῥῆμα), причастіє (μετοχὴ), различіє (ἄρθρον), мѣстоимене (ἀντωνυμία), предлогъ (πρόθεσις), нарѣчіє (ἐπίῤῥημα), съузъ (σύνδεσμος). Паденія (падежи): правый (Nominativus), родный, виновный, дателный, звателный; число единственно, двойственно, множественно; время мимошедшее, предибывшее, изложеніе (modus) повѣстное (indic.), необъявленное (infinit) і т. п.

ще загальним, громадянським добром, а належала тілько до купки людей, що жили окремо од инших і не мали стосунків з народом, бо вважали його за нездатного до науки, мали його за профана. Сї вчені складали з себе відокремлену організацію і наука їм була немов би ремеством. Вони мали і особливу мову на вислів своєї науки, і ся мова складала ся так, що її розуміли одні тілько вчені люде і вона не була зрозумілою народнїм масам. От од сеї то особливої мови і пішла наукова термінольоґія. [1]) Як бачимо, джерело термінольоґії зовсїм непевне, таке, що має мало спільного з наукою в нашім, теперішнїм розумінні сього слова.

Граматична термінольоґія, непевна з самого свого завязку, стала зовсїм калїкою, коли її переклали, та ще й невдало, на мову славянську. Тут були зовсїм поплутані мова й розуміння, факти мовні з фактами лоґіки та психольоґії [2]). Наслїдком такого ненормального розвитку граматичної термінольоґії стало те, що ми маємо силу термінів, то зовсїм незрозумілих, то зовсїм не одповідних тому розумінню, якого знаком їх уживають. Наприклад подивімось, що собою виявляє граматична термінольоґія російської мови. Як ми вже сказали, російський язик не має своєї власної граматичної термінольоґії, яку має, напр., мова польска. Російська термінольоґія — се трохи виправлена термінольоґія граматики М. Смотрицького, що довго панувала й на Москві. І от в російській граматиці ми маємо силу термінів, що їх гадки ми ніяк не збагнемо. Що таке, напр., терміни „падежъ" (casus), „наклоненіе", „залогъ", „причастіе", „междометіе", „подлежащее"? Яку гадку вони собою виявляють? Чи вони показують на значіння слова, чи на його формальну сторону? Або візьмемо назви відмінків — „родительный", „винительный" і т. и., — що тут родить, що тут обвинувачує — Біг його святий знає... Ще один приклад — „положительная степень" — що сей термін собою уявляє, крім простого перекладу термінa gradus positivus? Таким чином ми бачимо, що російська термінольоґія зовсїм невдала, зовсїм не одповідає тому розумінню, яке б повинна давати. Через се зрозуміло,

[1]) М. Левченко, замѣтка о русинской терминологіи; Основа, 1861 р., кн. 7.

[2]) Г. К. Ульяновъ, Журналъ М. Н. П., 1908 р., кн. 1.

чому дітям по школах так нелегко доводить ся вчитись граматики. Термін для їх — звук порожній, бо сам по собі їм нічого не каже. — От така термінольоґія спершу дуже впливала на нашу українську.

Звичайно, російська граматична термінольоґія має вже сталі, закінчені форми, і про зміну її навіть балакати трудно. Се той же російський колендарь — хиби його всі признають, але перемінити його практично неможливо. Проте останніми часами і тут зявляють ся спроби зламати де що старого, спорохнілого, що дуже мало одповідає науковим вимаганням.

Зовсім не те виявляє з себе українська граматична термінольоґія. Вона не має ще у нас довгої історії, вона не вилилась ще в сталі, закінчені форми, вона поки що знаходить ся в періоді свого витвору. З молодого, кажуть люде, як з воску — що хоч, те й виліпиш. І ми повинні подбати, щоб наша граматична термінольоґія придбала собі як можна кращих, як можна доладнійших форм.

Українська наукова термінольоґія вже давно почала розроблюватись. Ми маємо — яку, се річ инша — термінольоґію лікарську, ботанічну, фільософську, математичну й инші, що виробляють ся на підставі народньої мови. Але з термінольоґією, напр., лікарською або ботанічною, справа стоїть зовсім не так, як з термінольоґією граматичною. Коли терміни лікарські або ботанічні ми сливе що цілком маємо в народі, — їх тільки треба там пильнійше пошукати, — то граматичної термінольоґії, через абстрактність самої науки, у народа не маємо. В народній мові ми знайдемо терміни г о р л я н к а, б и ш и х а, п і в о н я, але термінів для subjectum, або назв відмінків ми не знайдемо. Виходить, що авторъ граматики повинен с а м в и т в о р и т и граматичні терміни.

Яких же провідних думок повинен тримати ся автор граматики, щоб його термінольоґія була все таки українською і легко зрозумілою?

Виробляючи українську граматичну термінольоґію, треба триматись, на нашу думку, отсих правил:

1. Термінольоґія повинна будуватись на одній певній засаді, а не бути мішаниною принціпів формальних, льоґічних і граматичиих.

2. Щоб кожний термін був вироблений з такого коріня, що істнує в живій українській мові, а не бути словом чужомовним.

3. Кожний термін своєю будовою не повинен суперечити законам фонетики й морфольоґії української мови.

От ті головні думки, яких повинен триматись кожний впорядчик граматики. Без сього його праця не дасть того пожитку, на який дбає кожний автор. Розгляньмо сі завдання трохи близче.

Проти першого правила—що термінольоґія не повинна бути мішаниною принціпів формальних, льоґічних, граматичних—особливо хибить термінольоґія давня, — латинська і грецька, що були збудовані здебільшого на принціпах льоґіки, а за ними пішла й наша термінольоґія, як термінольоґії й инших народів. [1]). Ми маемо, напр., терміни — **приложник** і **прикметник**, **глагол**, **дієслово** і **часівник**, що збудовані цілком на різних принціпах; далі такі терміни, як от **займенник** і **числівник**, не є граматичною катеґорією. І т. д.

Багато казати за те, що **кожний термін повинен повстати з українського коріня**, річ зайва, бо зрозуміла кожному. Розумно кожному, та на жаль сього правила не додержують до кінця в своїх працях наші фільольоґи і ми маемо чимало термінів, що мають дуже мало звязків з народньою мовою; такі вирази, як **підмет**, **глагол** і инші, хоч і мають у нас свою довгу історію, проте повинні відмінитись. А термінів з чужомовних слів нам краще б не вживати й зовсім. Бажано б, щоб граматичний термін подавав **одне** розуміннє, а не де-кілько, щоб слово, яким його висловлено, **не викликало в нас инших, зайвих асоціацій**, як се ми маемо, напр., з виразами „підмет“, що висловлює багато розумінь, далі „злучка“ (copula), „часослово“ (verbum, у Партицького), „причастник“ (participium), „перехід“ (переходъ гласныхъ), часування (Тимченко, conjugatio). Зазначені терміни викличуть зовсім не те розуміннє, яке вони мають в граматиці.

[1]) Г. Ульяновъ, Ж. М. Н. П., 1908 р., кн. І.

Нарешті, трете правило, якого повинна триматись граматична термінольоґія, — се те, щоб вона своєю будовою не суперечила фонетичним і граматичним законам української мови. І сього правила, як се не чудно, не додержують наші фільольоґи. В граматиках ми стріваємо час минувший, спомагаючий глагол, тоді як по українському се буде— час минулий, помічний глагол. Правда, проти сього правила грішать більше давнійші галичане, в наших же граматиках, що вийшли останніми часами, ми сього сливе що й не помічаємо.— Звичайно, ті граматичні терміни, що складають ся з чужосторонніх слів, коли вже їх авторови треба ужити за браком відповідного українського слова, повинні триматись конструкції української мови.

І коли наша термінольоґія буде збудованою на підставі трох вишезазначених принціпах, тоді вона стане більше зрозумілою, і не буде такою, як колись ще Гр. Шашкевич в передмові до своєї граматики р. 1865 писав, що вона „лиш глузды ученикови забывае“, бо вона „не більше зрозумѣла нежели бы была татарска або турецка“.

Ог сї зазначені правила ми вважаємо за головні підвалини витворення української граматичної термінольоґії. Кожний фільольоґ, що бажає дати граматику справді українську, повинен додержати їх од першого до останнього. І тільки тоді граматика стане зрозумілою кожному, а саме вивчення її буде легким, корисним і ґрунтовним [1]).

---

[1]) Див. взагалі про термінольоґію: „Замѣтка о русинской терминологии“—М. Левченко, Основа, 1861 р., кн. 7; „По поводу замѣтки г. Левченко „О русинской терминологии“—П. Єфименко, Основа, 1862 р., кн. 8; „Про плян науки рускої мови въ гімназиях“ — Смаль-Стоцького і Ґартнера, 1893 р. (ст. 41, 42); „Лікарський збірник“ під редакцією д-ра Євгена Озаркевича, Львів, 1898, — тут подано силу лікарських термінів; в передмові — про термінольоґію взагалі.

Крім сього див. ще: „Нові знадоби до номенклятури і термінольоґії природописної“ — Ів. Верхратський, Правда, 1878 р., т. I, 228, „Докладъ къ вопросу о толковомъ словарѣ украинской народной терминологии“ — В. Н. Василенко, Сб. Харьк. ист. фил. общ, т. 13, ч. II. Рецензія Б. Грінченка — К. С. 1903, № 1. „Початок до уложеня термінольоґії ботаничної рускої“ — Гаврищкевич Ів., Перемишлянин, 1852 р. Фізична термінольоґія - Зап. Н. Тов., т. XI; Збірн. природоп. секції, т. III.

III.

Як же йшов розвиток української граматичної термінольоґії? Яким шляхом він прямував, щоб од простого переймання готових термінів дойти до самостійного витвору їх на підставі наукових вимагань?

Щоб одповісти на сї питання, погляньмо на історію граматичної літератури, а разом з нею — і на історію граматичної термінольоґії.

Як ми вже бачили, славянська граматична термінольоґія мала дуже великий вплив на граматичну термінольоґію всїх славянських земель. Сей же вплив надто відбив ся і на термінольоґії русинській. Ми кажемо надто, бо в життї Галичини було чимало причин, що примушували цупко держатись і славянської азбуки, і славянської термінольоґії. Ми розуміемо ті довгі і гарячі суперечки, що виникли в Галичині за уживанне кирилиці [1]). Річ у тому, що в уживанню славянської азбуки русинські патріоти бачили ознаку своеї народности, а пануючі польські кляси хотїли знищити сю ознаку і завести латинський алфавит. Через се счинила ся страшенна колотнеча; годї нам на вїй спинятись, зазначмо тілько, що вона була одною з причин, чому славянська термінольоґія так міцно засїла по тодїшнїх граматиках, і чому так трудно вона поступала ся своїм місцем перед термінами українськими.

Перший період закордонної граматичної літератури, як ми вже сказали, охоплює собою часи 30 і 40 років минулого століття. Се були часи страшенного ополячення галицької людности, коли навіть попи позабували кирильского письма [2]). Од сього періоду ми маемо 4 граматики: М. Лучкая (р. 1830) на латинській мові [3]), І. Левицького (р. 1834)

[1]) Див. „Изъ исторіи Карпатской Руси. Очеркъ галицко-руской жизни съ 1772 г.“ проф. И. П. Филевича (Варшавск. Универс. Изв., 1907, кн. I—II).

[2]) Див. Смаль-Стоцький — „Нова руска школа“.

[3]) Grammatica slavo-ruthena: seu vetero-slavicae, et actu in montibus carpathicis parvo-russicae, ceu dialecti vigentis lingvae. Edita per Michaelem Lutskay. Budae, 1830.

на німецькій мові [1]) і дві на польській — Ваґілевича (1845 р.) [2]) і І. Лозинського (р. 1846) [3]). Разом з термінольоґією чужосторонньою ми надибуємо по сих граматиках і термінольоґію „руску" („руській" в Галичині все одно, що „малоруский", український), писану кирилицею, здебільшою просто славянську.

Термінів в граматиці М. Лучкая дуже мало, і всї вони — давні славянські. Теж само повинно сказати і про термінольоґію „першого знакомитого язикослова" — І. Левицького. Його термінольоґія — термінольоґія славянська і російська, частенько навіть з давнїм наголосом: единствéнное, множествéнное число, запятая, пáдежъ і т. и. Термінів з слів рідної мови тут зовсїм нема, як що не лїчити рöдъ женській, лице; степень — generis masculini, але се ми стріваемо і в граматиках Зизанія, Смотрицького, Ломоносова і инш. [4]).

Термінольоґія третьої граматики — Яна Ваґілевича — цілком списана з російської граматики Греча [5]) і нїчого українського, самостійного в ній не знаходимо. І сама граматика ся є тільки переробленнем зазначеної граматики Греча. Що до граматики І. Лозинського, то в вій ми знаходимо саму тільки термінольоґію польську, термінів „руских" тут не знати.

Термінольоґія другого періоду в розвитку граматичної лїтератури вже багато одрізнюеть ся од першого. Помалу, споквола, але де далї, тим міцнійш і більш, мов річка до моря, пробиваеть ся народня течія до граматичної термінольоґії. До початку сього періоду треба поставити працї відомого дїяча і вченого Якова Головацького — його

---

[1]) Grammatik der Ruthenischen oder Klein-Russischen Sprache in Galizien. Von Joseph Lewicki. Przemysl, 1834. Ся граматика була і під такою назвою: „Grammatika jazyka russkoho u Galizii, rozłożena na pytania i otpowidi. W Peremysli, 1849; друге виданнє — 1851 р. — мовою рускою.

[2]) Grammatyka języka małoruskiego w Galicii, ułożona przez Iana Wagilewicza. Lwów, 1845 р.

[3]) Grammatyka języka ruskiego (mało-ruskiego), napisana przez Kś. Józefa Lozińskiego; w Przemyślu; р. 1846.

[4]) Див. в нашім „Историчнім словнику української граматичної термінольоґії" слово „степень".

[5]) Грамматика русскаго языка, 1834.

„Росправу о языцѣ южнорукôмъ“ (р. 1848) і його граматику. „Граматика Руского Языка“ (р. 1849) Головацького була першою граматикою, написаною мовою „рускою“, а не чужосторонньою. Термінольоґія Головацького, як і термінольоґія граматик першого періоду, цілком перейнята з мов славянської та российської; але у Головацького стріваемо і таку ознаку, якої в попередніх граматиках не знаходимо — се те, що термінів славянських та российських він подекуди вживае в українській конструкції, надае їм українського закінчення, як от, напр., закôнченіе, азбука церковна, гражданська, букви плавнû, язычнû, слабû, одушевленнû имена і т. и. Термінів, витворених на підставі народньої мови, ми сливе що й не стріваемо у Головацького; тілько де-не-де випадково надибуемо таких не головних термінів: ступень, середній рôдъ, мова, ячество, якость, зубовû буквы, сичущû, вставлюванье. От і все, що мае більш-менш національний характер.

Що до термінольоґії, то тут варто зазначити ще „Историческій очеркъ основанія галицко-русской Матицѣ“ [1]), де ми знаходимо кілько цікавих термінів: змягчене, голосовдаръ (accent.) або гласовдаренье, слово часове (verbum).

Граматика Михайла Осадці [2]) вже е кроком вперед в справі розвитку граматичної термінольоґії. Хоча в ній стріваемо здебільшого термінольоґію загальну тодішнього часу, — се б то російську, але тут знаходимо вже і силу термінів, вироблених на підставі народньої мови, термінів таких, яких уживають і в наші часи. Взагалі, терміни хоч і російські, але частенько мають українську вимову, українське закінчення, і сама мова граматики М. Осадця вже трохи одрізнюеть ся від того „язичія“, що ми стріваемо в попередвіх працях. Ось приклади кращих термінів сеї граматики: время теперѣшное, минувшое, будучое, викиданье, буква звязкова, доповненье (objectum), роззѣвъ

[1]) „Составлено Яковомъ Головацкимъ, Львівъ, 1850“. Див. ст. XCIX „Отдѣлъ управы языка руского. Соборъ ученыхъ русскихъ 19 жовтня 1848 р.“

[2]) „Граматика руского языка“, Львів; було три видання: р.р. 1862, 1864 і 1876 (останнє — „пересмотрене О. Лепкимъ и И. Онышкевичомъ“) Ми виписували термінольоґію з другого видання.

(hiatus), имена животнû, власнû, мѣст. особовіи, нарѣчіє запевненья, запереченья, придатокъ (Attributum), присудокъ (praedicatum), пôдметъ (subiectum), подвоенье, чувственникъ (interiectio) і т. и.

На термінольоґію граматики Осадці багато впливали „Оупражненія граматичніи“, про що і сам Осадця каже в передмові до другого видання своєї граматики; доволї впливала на його і граматика Я. Головацького.

Але більш доладню термінольоґію, більш народню знаходимо в книжці: „Практична грамматика нѣмецкого языка“ (р.р. 1862, 1863) [1]). Се, можна сказати, перша з відомих нам праць, де знаходимо, поміж загальними термінами, подібними до термінів Головацького, силу термінів народнїх, що ставлять її вище за всі попереднійші праці в справі розвитку нашої термінольоґії. Звичайно, тут є чимало термінів невдатних; цікаво, що де які терміни перекладені прямо з мови польської, як от степенованье, пôдметъ (podmiot) і т. и., але про се мова буде далї. З термінів варто зазначити: буква велика, переченье; части мови, що знаходимо тут вперше: родослово (членъ), сущникъ, приложникъ, дѣеслово (verbum), предложникъ (предлогъ), прислово (нарѣчіе), соключникъ (союзъ), чувственникъ (междом.), числовникъ.

Хто був автором сеї граматики, не відомо (І. Глїбовицький?). „Библіографія“ І. Левицького не зазначає її автора.

Терміни, які стріваємо в „Упражненіяхъ граматичныхъ“ [2]) р. 1863, мало чим одрізняють ся од тих термінів, що знаходимо в зазначеній „Практичній граматицї“. Тут варто зазначити: займенникъ, стволъ (пень), истонченье (переходъ), предметъ (objectum), приростъ, помагательное або допомочное дѣеслово, двоточка, середник (;), заключки (скобки), знаки перестанку (punctuatia). Цікаві тут назви чисел: едночисло і многочисло.

[1]) „Пр. гр. н. яз. Для городскихъ и головныхъ шкôлъ въ Австрійскій державѣ. Въ Виднѣ. Часть І — 1862 р., ч. II — 1863 р.“ Треба завважити, що частенько надибуємо термінольоґію граматичну взагалї по граматиках всяких мов, чому ми спиняємось деколи і надъ ними.

[2]) Містять ся на кінцї „Руска языкоучебна читанка для шкôлъ народныхъ“. Ч. I—II, Вѣдень, 1863. Особливо багато термінів знаходимо у II читанцї.

Року 1865-го Гр. Шашкевич трохи переробив сї „Упражненія“ і видав їх під назвою „Мала граматика языка руского“. П. Павлусевич в своїй студії на граматику Шашкевича (Мета, 1865 р. № 15—16) каже, що „заслуга автора сеї граматики є найбільша у запровадженю чисто народньої термінольоґії“. І справдї, терміни, що стрїваємо в „Упражненіяхъ граматичныхъ“ (автором їх був. Гр. Шашкевич), доволї одрізняють ся од попереднїх. Видаючи „Малу граматику“, Гр. Шашкевич ужив тих же саме термінів, що і в „Упражненіяхъ“. Цікава передмова сеї граматики, що до термінольоґії. „Що до прійатои грамматичнои термінологии— сочинитель есть первотворчимъ“ каже попереду Шашкевич. „Давна бо, сперва старыми грамматиками церковно-словѣнскими живцемъ изъ латинскои но не справно въведена, по чясти сяжнéвою долготою (якъ: „имя существительное“, „имя прилагательное“ и т. п.) лишь глузды оученикови забиваюча, по чясти (якъ „глаголъ“, „межиметіе“) характеристичного знамене знаменуемои рѣчи не виражаюча, прото рускôй дитинѣ небôльше срозумѣла нéжели-бы была татарска або турецка, по чясти же (якъ: „нарѣчіе“, „предлогъ“, „союзъ“) двозначна, прото цѣли своей не такъ ôтвѣтна, як того технична сторона науки вимагае“. Про свої терміни Шашкевич каже: „Терміни суть однословнû, короткû, и всяку двозначнôсть исключаючіи, хотя може не класичнû, но неоспоримо техничнû, а при тôмъ рускôй дитинѣ больше понятнû“.

Року 1865 у Львові вийшла граматика Пилипа Дячана[1]) „священника гр. к. Архіепархіи Львовскои, ц. к. учителя гимназіального“. Ся граматика була написана для народнїх шкіл з доручення Митрополичої консисторії. Дячан чимало попильнував дати таку термінольоґію, щоб вона одповідала народнїй мові, і щоб вона була більш-менш зрозумілою учням. І треба правду сказати, сю справу Дячан виконав доволї щасливо. „Дотычно терминологіи, которои змѣну я собѣ позволилъ, мушу спôмнути, що та змѣна менѣ конечностею выдалася“, каже Дячан в передмові. Перше за все — з влучних виразів попереднїх праць — „Прак-

[1]) Методична граматика языка мало-руского. В тім же 1865 р. вийшла і мовою польською.

тичної граматики", „Упражненій граматичних", Осадці — він добре скористував ся; крім сього Дячан дав чимало і своїх термінів, яких в попередніх працях не знаходимо. Так, у його гарні терміни частин мови: предметôвникъ, свôйственникъ, прислôвокъ (нарѣчіе), связникъ (союзъ); влучні теж і назви пунктуації (знаки строчнû): оупынка (,), крапка (.), двокрапка, знакъ пытанья, знакъ связный (—). От ще приклади більш-менш народніх термінів: приростокъ (суффиксъ), самозвуки (vocales), высказанье (praedicatum), перезвукъ (переходъ звуковъ), сгода (согласованіе) і т. и.

Звичайно, що додержати до кінця народньої термінольоґії в ті часи було річчю доволі трудною, тому в граматиці Дячана ми стріваємо терміни і не вдатні, стріваємо чимало і термінів давніх, тоді загальних, як от па́дежь, единстве́не, множестве́не число і т. и. Проте вплив термінольоґії граматики Дячана на дальші праці був занадто корисним, бо він правдиво показав той шлях, яким повинна піти граматична термінольоґія, аби стати справді термінольоґією української мови.

Граматикою Дячана можна закінчити першу половину другого періоду в розвитку граматичної термінольоґії. На сій половині ми спинились трохи докладнійше, щоб показати, як помалу фільольоґів опанувала думка, що граматиці рідної мови личить і рідна термінольоґія.

Друга половина зазначеного нами періоду охоплює праці П. Павлусевича, Г. Шашкевича, Партицького, Желехівського, Верхратського і инших. Тут вже справа термінольоґії пішла далеко жвавійше за попередні роки, бо вже був зазначений той шлях, де вона повинна розвиватись.

В журналі „Мета" за 1865 р. [1]) стріваємо де кілько фільольоґічних статей д-ра П. Павлусевича (підписано П. П.), де знаходимо цікаву термінольоґію. Термінольоґія ся визначаєть ся своєю народністю і влучністю, що до виразу того значіння, якого знаком її вживаєть ся. Ось де які з сих термінів: наростъ, присущникъ, одиноке і многократне число, кінцівка, часъ минувший, часівникъ, милозвучність (эвфонія), суголоска, припадокъ (падежъ), при-

[1]) „Сліди кулішівки у XVII століттю" (№ 11 і 12); „як говорять Русини Угорські?" (№ 12); „Граматика Шашкевича" (ч. 15—16).

часівникъ (нарѣчіе), соключникъ (союзъ), голоска, голосна, суголосна, самоголосна і т. и.

Граматична термінольоґія, якої вживає в своїй граматиці Ом. Партицький, вже значно одрізняеть ся од термінольоґії попередніх граматик. „Граматика руского языка“ [1]) подає нам чимало термінів, що ввійшли потім до загального уживання і з яких особливо багато скористував ся Ом. Огоновський. Деякі терміни Партицький взяв з польської граматики, як, напр., складня (składnia), заименники взглядни (względne), протинка (przecinek) і т. и. Ось де які з термінів, що їх не знаходимо давнїйше: прислôвникъ, речене, число много, спôвзвуки, звязка, вôдміна именниковъ і глаголôвъ, знаки роздѣловû —- кропка, двокропка, знакъ пытайный, зн. выклику, знаки наведеня („“) і багато инш. Є трохи термінів негарних, як от причастникъ і т. и. У Партицького ж знаходимо чимало термінів синтаксичних, що їх вживаєть ся ще й досї: речене, реч. рôвнорядне, вставлене, пôдрядне, зложене, складня і т. и.—За джерело де яких термінів Партицького можна вважати граматику Дячана.

В инших працях Партицького [2]) теж знаходимо чимало гарної термінольоґії, яка де коли визначаєть ся своєю ориґінальністю й якої не знаходимо у попередніх авторів, як, напр. — здане (польське), положене, склонене, теперѣшнôсть, будучнôсть, часослово (verbum), намѣстка (мѣстоименіе), спôйка (союзъ), наводи („“), заскобки (скобки), наголосъ, наголошуванне, самогласні, число единичне.

Перші праці відомого фільольоґа Ом. Огоновського, як от —„Хрестоматія староруска“ [3]) і „Граматика латинска“ [4]),

---

[1]) Партицького відома така граматика: „Граматика языка руского для ужитку въ школахъ людовыхъ въ Галичинѣ“, Львів, 1873, 1880. Ми мали в руках тільки „Граматику руского языка для ужитку въ школахъ народныхъ“ Львів, р. 1889.

[2]) Нѣмецко-русскій словаръ, Л., 1867; статі в журналї „Правда“ за р.р. 1867 і 1868.

[3]) Хрестоматія староруска для высшихъ клясъ гимназіяльныхъ. У Львовѣ, 1881 р.

[4]) І. Д-ра Фердинанда Шульца. Книжка для вправы въ языцѣ латинскомъ. На мову руску переложивъ Д-ръ Ом. Огоновській. Л., 1872 р. II. Д-ра Фердинанда Шульца граматика латинска для школъ ґимназіяльнихъ. Л., 1874.

дають нам чимало термінів, але здебільшого не самостійних. Огоновський частенько вживає і термінів чужосторонніх, особливо там, де в нас ще не вироблено своєї термінольоґії, — редупликація, компаративъ, суперлятивъ, конъюгація і т. и. Але у Огоновського знаходимо спробу дати і такі терміни, яких у нас вживають не часто, як от: наслидство часôвъ (consecutio temporum), конъюгація описуюча (coniugatio periphrastica), пытане подвôйне, падежъ частковый (genetivus partitivus), часъ оповѣдаючій (praes. historicum) і т. и. Варто ще зазначити: пôвголосна, придавка, родôвникъ (членъ). Особливо ориґінальної термінольоґії в зазначених працях Огоновського ми не знаходимо, — се тіж саме вирази, що їх стріваємо і в попередніх авторів.

Ми пропускаємо аналіз термінольоґії граматичної менших праць сього часу, де стріваємо мало нового і самостійного; хіба тілько в словнику Желехівського [1]) знаходимо дещо нового.

Сим ми кінчаємо про розвій граматичної термінольоґії другого періоду. Як ми бачили, витворення термінольоґії натрапило певний шлях, шлях народности; автори граматичних праць почали пильнувати найкращого висновку в термінї граматичного значіння. Кожний автор працює над термінольоґією, всяка нова праця має свої власні вирази граматичних розумінь. Термінольоґія творить ся, кожне граматичне розуміннє має вже силу термінів. Про сталу термінольоґію поки що не може бути й мови. Більш-менш стала, закінчена термінольоґія належить вже граматичним працям третього, головного періоду в розвитку граматичної лїтератури.

Граматичними працями д-ра Омеляна Огоновського починаеть ся третій період в розвитку граматичної лїтератури і термінольоґії. Праці, що виходили досї, були мало самостійними, не будувались на справдї науковому ґрунтї і частенько вживали примітивних методів; в них рідко коли одрізнялась мова народня од тодїшнього „язичія". Праця Огоновського „Studien auf dem Gebite der ruthenischen Sprache" (Lemberg, 1880) вперше подала на-

---

[1]) Малоруско-німецкій словар. Львів, 1886.

укові підстави української мови. А р. 1889 вийшов в світ і відомий підручник „руського языка“ [1]), що став непохитним камінем, на якому почала будуватись граматична література. Праця Огоновського роспочала нову добу в історії українського язикознавства і мала великий вплив на граматичну літературу наших часів.

Що до термінольоґії, то як в сій праці, так і в зазначених нами выще, стріваємо не багато ориґінального з головних термінів; з сього боку Огоновський користувався з термінів Дячана, котрого граматику вважав за найкращу і надто багато стріваємо у його термінів з граматики Ом. Партицького. З термінів, що вперше знаходимо у Огоновського і що їх потім вживають і инші граматики, варто навести: нáростокъ, шелесты (consonantes, з них потім стала „шелестівка“), і т. и. Але терміни, що не часто вживають ся, терміни другорядні, у Огоновського витворені сливе що самостійно; з сього боку зазначимо: глаголы спомогаючû, трѣваючû, здвоенне, уподоблене, повноголосъ, препона (приставка), нѣякій рôдъ, сполучникъ (союзъ).

Творцями теперішньої нашої термінольоґії треба вважати Степана Смаль-Стоцького і Федора Ґартнера. Їх граматика [2]), що вийшла року 1893, є останнім словом галицько-української граматичної літератури. Смаль-Стоцький і Ґартнер були головними діячами в тій боротьбі, що виникла в Галичині за правопис. Боротьба за правопис—чи писати фонетичним чи так званим історичним правописом — довго точила ся в Галичині. Як се часто буває, сїй справі надали навіть політичного характеру і панотцї по селах з церковних катедр казали промови проти фонетичного правопису, що буцім-то мав завести польське абецадло. Але залїзна вдача і завзята праця Смаль-Стоцького і Ґартнера перемогли всї перешкоди, і з 25 мая р. 1895 фонетичний правопис мінїстерство освіти ухвалило [3]).

---

[1]) Граматика руского языка для шкôлъ середнихъ. Написавъ д-ръ Ом. Огоновскій. Львôвъ, 1889.

[2]) Руска граматика. Уложили С. Смаль-Стоцкий і Ф. Ґартнер. Львів, 1893. Нове виданнє вийшло р. 1907.

[3]) Див. „Розвій народнього шкільництва на Буковинї“, Ілярій Карбулицький. Вашківцї, 1907. Бібліотека „Проміня“, ч. 4.

Граматика Смаль-Стоцького і Ґартнера — се перша граматика, що написана фонетичним правописом. Як ми вже сказали, зазначені вчені вважають ся за творців теперішньої терміньольоґії. Вони багато попрацювали, аби витворити терміньольоґію відповідно вимаганням української мови. Складаючи терміньольоґію, „треба мати на оці" — кажуть См.-Стоцький і Ґартнер [1]) — „щоб сї слова були: 1) чисто рускі, 2) навіть для дітий лехко понятні, 3) щоб вони вгадували істоту річи, а не були простим перекладом більше або менше недоладних технїчних виразів инших мов. Очевидно, що чужі слова, які вже добре утерли ся, треба лишити непорушено. Цїлком добрих руских виразів технїчних має граматика вже коло 100".

І справді, в граматиці Смаль-Стоцького і Ґартнера ми стрїваємо вже багато термінів, що вони вперше їх склали і що їх вживає тепер наша фільольоґічна наука; ось де-які з сих термінів: відмінок, прикметник, злучник, дієприслівник, дієіменник, співзвук, стан (залогъ), оклик (междометіе), голосозвуки, спосіб прямий, приказовий, запинка (,), питайник (?), окличник (!) і т. и. Менш росповсюджені їх терміни: злучка (copula), прикладка (appositio), перечка, назви часів — теперішність, минувшість, будучність, приподоблюванє (assimilatio) і т. и. В сїй же граматиці ми вперше стріваємо назви — óднина (n. singularis) і мнóжина (n. pluralis), що перейшли до нас з сербської мови. Назва відмінків, як взагалї в Галичинї, тут числова. „Що ми відмінки лише нумеруємо, на це кождий згодить ся", каже про се Смаль-Стоцький [2]): „бо після нинїшнього уживаня відмінків по найбільшій части неможлива така назва, щоб поцїлила в саму суть. Також уважали ми на те, щоб технїчні вирази були зручні; ми радили б навіть, щоб в виразах стан підметний, спосіб прямий... іменники стан і спосіб промовчувати".

Джерелами, з яких користувались Смаль-Стоцький і Ґартнер, що до своеї терміньольоґії, були працї Дячана та Огоновського, подекуди — Словник Желехівського; термі-

---

1) Див. „Про плян науки рускої мови в ґімназиях" Ст. Смаль-Стоцького і Ф. Ґартнера, 1893 р.

2) Див. „Про плян науки рускої мови".

ньольоґії з сих праць вони взяли чимало, але брали переважно те, що було кращого.

Взагалї, про терміньольоґію См.-Стоцького треба сказати, що се одна з найкращих спроб дати більш-менш наукову, вироблену на підставі народньої мови терміньольоґію. Вона мала великий вплив на граматичну терміньольоґію тих праць, що виходили після року 1893. Так, в „Рускій граматиці" Ом. Поповича [1]), в статї д-ра Вол. Охримовича: „Про наголос в українсько-російській мові" [2]), в граматицї В. Коцовського і І. Огоновського [3]), в „Рускій правописї [4])" і в инш. працях знаходимо ті ж само терміни, що і в граматицї Смаль-Стоцького. Що до останнїх двох праць, то треба зазначити, що терміни їх сливе що однакові, спільні, і коли вони не вживали термінів Смаль-Стоцького, то брали їх у Огоновського.

Можна сказати, що після граматики Смаль-Стоцького терміньольоґія значно не одмінюеть ся. Але була ще спроба переробити граматичну терміньольоґію. Ми розуміємо терміньольоґію в працях відомого вченого Івана Верхратського [5]). „Завсїгди старав ся я терміни так укладати" — каже він в передмові до „Соматольоґії": щоби легко могли присвоїти ся нашому язику і щоби виражаючи річ опредїлено улекшували научність в письменнім язицї". Верхратський подав силу своїх власних термінів, правда, не завше вироблених ним на підставі зазначеної цітати: ладня (согласованіе), словолад (синтаксисъ), річня (ученіе о предложеніяхъ), падежня, середозвук, передросток (приставка). Але треба зазначити, що багато термінів Верхратського — хоч деякі і витворені гарно — визначають ся

[1]) Руска граматика для шкіл народних. Части І – ІІ. Відень, р. 1897.

[2]) Записки Наукового Товариства імени Шевченка, т. XXXIII, 1900 р., кн. І.

[3]) Методична граматика рускої мови для IV кляси шкіл 5 і 6 клясових. Л., виданя II, 1904 р.

[4]) Руска правопись зі словарцем. На основі еляборату Комісиї покликаної ц. к. Радою шкільною краєвою, приняті фільольоґічною секцією Наукового Товариства імени Шевченка у Львові. Львів, 1904.

[5]) 1. Про говор галицьких лемків, Львів, р. 1902; 2. Знадоби для пізнання угорсько-руских говорів. Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, р. 1899. кн. І і далї. 3. Начерк соматольоґії, Львів. 1897.

особливою вульґарністю, як от — скорота (скороченне), відсажені понятя (абстрактні), спомічник (вспомог. глаг.), повельник (imperativ.), накінчик (суфікс), стан страдний, одлїчник (superlativus), рядовик (gr. positivus); назви часів такі: теперішник, минувшик, давноминувшик, будущик. Цікаві назви одмінків: іменяк, рідник, дайник, переемник (accusativus), зовник, творник, містник; але у відомого российського фільольоґа Р. Брандта (див. про його низче) знаходимо тіж само терміни: рóдникъ, давáльникъ, зóвникъ, твóрникъ, мѣстникъ; тільки іменяк та переемник витворив Верхратський самостійно. Де яких з термінів Верхратського не можна не лїчити за влучні, але їх занадта штучність, се закінченне скрізь на — ик ріже вуха. А як звернемось до самого тексту, „Про говор галицких лемків", напр., то знайдемо там такі штучні місця: „Де котрі сущники женьского рода можуть приймати накінчик мужський в іменяку ед. числа" (ст. 10), обо „накінчик творника" (ст. 119), „накінчик дайника" (119), або ще: „втискае ся тут і там накінчик женьских сущників" (119)... Колись Ом. Партицький з болем писав: „Наша правопись, мов мучениця яка, дїлае свої метаморфози..." [1]) Те ж само можна сказати і про нашу термінольоґію.—Занадта виробленність і штучність термінольоґії Верхратського перешкоджае їй росповсюджуватись, і поки що, крім самого автора, її ніхто не вживае.

Наприкінції треба ще зазначити—„Praktische Grammatik der kleinrussischen Sprache" (р. 1891) М. Митрофановича, та „Граматика церковно-словеньского языка" (р. 1900) І. Мільницкого. Хоч сї граматики написані і в наші часи, але написані вони „язичіем", чомусь подобаеть ся їм і давній правопис і российська термінольоґія. Тільки де-не-де, частїйш у Мільницького, надибуемо другорядні терміни Ом. Огоновського. Зазначаемо сї граматики, як зразок боротьби давнього, старого з молодим, як зразок великого российського впливу.

Сим ми кінчаемо нарис розвитку граматичної термінольоґії в Галичині. Протягом восьмидесяти років (1830 —

---

[1]) Правда, 1867 р., „Єтимология і фонетика", ч. 5—8.

1907) розвитку граматичної літератури развивалась поруч з нею, як ми бачили, і граматична термінольоґія. Розвивалась вона не в нас, українців російських, де з сього боку зовсїм нїчого не зроблено, а в наших закордонних земляків, галичан. Почавши з простого наслїдування чужого, з переймання чужих зразків, вона, граматична термінольоґія, довго не натрапляла на той шлях, яким повинна була йти. Багато перешкод ставало на дорозї розвитку граматичної літератури і разом з нею граматичної термінольоґії, і вони довго не були рідними,як не був рідним і тодїшнїй письменний язик. Але течія народности поволї, то буцїм лякаючись чогось, пробивалась до граматичної термінольоґії; то течія ся напружено бігла вперед, то звертала назад, але де далї — вона все більшала й ширилась, аж поки зовсїм не запанувала над старим і спорохнїлим.

IV.

Поглянемо тепер, як розвивалась граматична термінольоґія на Вкраїнї Російській.

Як ми вже зазначали, в розвитку граматичної літератури у нас була велика перерва. Після граматики О. Павловського р. 1818 аж до наших часів, се б то протягом девятдесят років, ми не мали жадної граматики. Тому можна сказати, що ми сливе й зовсїм не брали ніякої участи в справі розвитку граматичної термінольоґії.

Але протягом 50-х і 60-х років у нас виходили деякі граматки й инші працї, де надибуємо в ряди-годи де-що з термінольоґії. Проте наперед завважимо, що ті терміни, яких ми знаходимо в себе, завше більш народнї за терміни галицькі не тільки того часу, але й дальшого.

Почнемо з г р а м а т о к. З початку 60-х років загальний тодїшнїй рух розворушив і наших письменників і ми маємо низочку граматок, виданих для селян. Се були перші наші граматки — П. Кулїша, Деркача, Т. Шевченка, Л. Ященка, пізнїйше — Гацпука [1]). Що до термінольоґії, то

[1]) Ми переглянули ось які граматки.

I. П. К у л ї ш а. Граматка. С.-Петербургъ, р. 1861, ціна 3 коп. Була ще граматка р. 1857, 50 к.

в зазначених працях ми знаходимо її дуже мало, та й то, звичайно, тільки з термінів другорядних. В граматці П. Куліша знаходимо: áзбука малéнька або стрічнá, прописнá, крива (скоропис), склады. Краще стоїть справа з термінольоґією в самій цікавій з тодїшнїх граматок, в граматцї Ілька Деркача, де вперше знаходимо назви звуків: прúголосні, голосні, півголосні або зазначки; наголос тут витúнка, зазначені склади прóсті і перевернуті. В „Букварі“ Шевченка, що до термінольоґії — нїчого цікавого. В граматцї Ященка знаходимо де які терміни Деркача, а також — значокъ (буква), голосъ (звукъ), слово односкладне, двохскладне і т. и. Нїчого особливого не знаходимо і в „Абетцї“ Гацпука.

У відомім місячнику „Основа“ знаходимо декілько статей цікавих що до термінольоґії: 1) „Замѣтки о русинской терминологии“ М. Левченка, 1861, кн. 7; 2) „По поводу замѣтки г. Левченко“ П. Єфименка, 1862 р., кн. 8; 3) „Наські граматки“, 1862, кн. 1. В сих статях ставлено питанне за народню термінольоґію, запрошувалось помагати розроблюванню її, але основяне нїчого не зробили для розвитку термінольоґії. В зазначених статях ми знаходимо і деякі терміни: писовня (орфографія), мовниця (граматика) — два цікавих терміни у Левченка; ті ж само терміни у Єфименка — правопись, словопись, словописання, а граматика — письменниця. Трохи більше термінів знаходимо в статї Гатцука („Наські граматки“): голосна, приголосна, півголосна, мення речей, применння (прилагат.) замісцьменння, приглаголля (нарѣчіе), замісцьглаголля (междом.), міжсліввя (союзъ), передсліввя (предлогъ), нàрост (суффиксъ). Як бачимо, деякі з термінів дуже влучні, а решта все таки витворена відпоідно народній мові.

II. Українська граматка. Скомпонувавъ Илья Деркачъ. Москва, 1861 року.

III. Букварь южно-русскій. Цѣна 3 коп. С.-П.-Б. Составилъ Тарасъ Шевченко, 1861 р.

IV. Граматка за для українського люду. Скомпонувавъ Л. Ященко. Ціна 10 шагівъ. Москва, 1862 року.

V. М. Гацпук. Українська Абетка. Москва, 1871 р. ц. 30 коп.

Відомий етноґраф М. Номис теж лишив нам де кілько гарних, чисто народнїх термінів. В його рецензії на словник К. Шейковського [1]) (р. 1862) знаходимо ось які терміни: похилення (modus), слововиводъ (етимологія), будуче уремня, одміна падежівъ, приголосъ (согласная), вимова, писання (орфографія), півголосна літера і т. и. Де що знаходимо те ж саме, що і в Гатцука: голосна, замісцьглаголля, мення. В передмові до відомих „Приказок", [2]), написаній чудовою народньою мовою, знаходимо: цятка (точка), велика літера, вимо́ва, приголосъ (согласная), покороченне мення.

Як ще додамо, що є по декілько термінів в словниках Закревського, Пискунова, Шейковського, в „Ужинку рідного поля" Гатцука, і в де яких инш. працях, то се буде і все, що ми знаходимо в себе з термінольоґії за 50 і 60 роки.

Дальнїйші обставини склали ся вже так, що українське слово було зовсїм заборонено, видавати наукових праць стало невільно. І тілько з 1905 року впали ті ганебні застави, що не давали колосити ся нашій рідній культурі. А з 1906 р. у нас починаеть ся розвій граматичної лїтератури.

Але ранїйше, нїж приступити до граматик нашого часу, скажемо ще про ту граматичну термінольоґію, яку знаходимо в відомім словнику Уманця і Спілки. Звичайно, що од чотирохтомного словника ми маемо право вимагати, щоб він зазначав і граматичну термінольоґію. Але з сього боку словник не дуже вдалий. Ми не знаходимо в йому перекладу таких звичайних термінів, як от „подлежащее", „междометіе", „двоеточіе", „тире", „дѣепричастіе" і т. и. Джерела де яких термінів, що знаходимо в словнику, не завше правдиво зазначені; так Осадції приписано чимало термінів, яких ми у того не знаходимо, як от приглаголля, примення; не знаходимо в граматиці Смаль-Стоцького термінів „сполу́чник", „причастник", заім. „посідательний" і инш., які приписані їй; крім сього, у См.-Ст. числівник, а не число́вник, і т. и. Частенько чомусь в

[1]) Де що про українське писання і про словосбіръ К. Шейковського. Листъ до редакціи. (Черниговскій Листокъ за 1672 р. № 2—4).

[2]) М. Номисъ. Украинськи приказкы, прислівья і таке инше. С.-П.-Б., р. 1865.

словнику зазначаеть ся і не той наголос, який знаходимо в джерелах; так, в словн. Желехівского знаходимо не „числі́вник“, „порівня́ння“, „спряже́ння“, як подае словник Уманця, а „числівни́к“, „порі́вняне“, „спря́жене“. В граматиці См.-Ст. знаходимо не „іме́нник“, а „і́менник“. І т. и.

Першою граматикою, що вийшла в наш час, була „Коротка граматика української мови“ П. Залозного (року 1906). Як і зазначае сам автор в передмові, він скористував з галицьких термінів майже цілком. Наша незвиклість до граматичних термінів примушувала кожного з наших авторів граматик обговорювати про се в передмові, лякаючись, що їх термінольоґії не зрозуміють. „Може хто скаже, що не слід було, живучи в Росії, де суспільство, виховане в російських школах, призвичаїлось до російських термінів, — не слід було міняти їх на инші“, каже П. Залозний в передмові. „Терміни все одно слова не живі, і як би вони не говорили ся, від того мова не псуеться“. Зазначивши далї, що терміни російські, в більшости — далеко не російські і що терміни російських граматик „мають такий стрій, що їх ніяк не можна вбгати в нашу фонетику“, автор каже: „В галицькій Україні наукові справи, а між ними й граматика, давно вже викладаються українською мовою; там вироблені граматичні термини із рідних слів; завчити або зрозуміти їх зовсім лехко навіть школяреві (?), що знае російську граматику. Тим то беремо галицькі термини майже цілком“. Звичайно, що терміни „слова не живі“ і що „як би вони не говорилися, від того мова не псуеться“. Так, але вони повинні бути витворенними з слів живих, бо без сього хоч і не попсуеть ся мова, зате псуватиметь ся справа кращого вивчення рідної мови. Сього не мав на оці д. Залозний і тому вжив в своїй граматиці термінів переважно з граматики Коцовського, і не попільнував, аби більше переробити їх і більше пристосувати до рідної мови. Нічого самостійного, виключаючи де яких другорядних термінів, в граматиці Залозного ми не знаходимо. Хибою граматики ми вважаемо й те, що в ній граматичні терміни не мають наголосу, — се для середнього читача, не знайомого з граматиками галичан, дуже незручно. Тут вже автор не може сказати, що „як би термини не говорилися, від того мова не псуеться“.

Спробу витворити граматичну термінольоґію так, щоб вона була більше народньою і щоб термін відповідав тому розумінню, якого знаком його вживаєть ся, зробив у нас профес. А. Кримський. Попереду в числах „Зорі“ за р. 1906, а потім в окремій граматиці, ми бачимо цікаву термінольоґію. На жаль, поки що вийшло тільки чотири випуски сеї корисної граматики [1]). В сїй праці проф. Кримський висловлює теж і свої думки, що до граматичної термінольоґії. Зазначивши про джерела російської термінольоґії, — джерела не всї, бо чомусь зазначаєть ся один тільки Іоан, ексарх Болгарський,— автор пише: „Малорусская грамматическая наука, въ виду общаго, принципіальнаго демократическаго стремленія малорусской литературы къ простонародной удобопонятности, много разъ пыталась выработать свою собственную, родную грамматическую терминологію и такой опытъ оффиціально проведенъ теперь въ галицкихъ и буковинскихъ малорусскихъ гимназіяхъ“. Далї автор питає: „Но удачна ли оффиціальная австрійско-малорусская терминологія?“ і одповідає, що нї. „Ну вотъ, по ней „имя существительное“ называлось прежде „сущник“ (что очень походило на „сушник“, т.-е. узваръ изъ сухихъ плодовъ, или хворостъ, собираемый в лѣсу; валежникъ), а теперь оно называется болѣе удачно, но все же сбивчиво: „йменник“ (какъ будто имя прилагательное и имя числительное уже не могли быть названы „йменниками“) [2]). Зазначивши далї хиби числової назви відмінків, проф. Кримський каже про термінольоґію своеї граматики: „Я рѣшилъ: въ своей грамматикѣ брать изъ закордонной малорусской грамматической терминологіи только кой-какіе отдѣльные термины, которые посноснѣе, а вмѣсто того или держаться русской (т.-е. церковно-славянской или болгарской) терминологіи, или, съ оговоркой, предлагать свои собственные термины, которые не очень отступали бы отъ русской, т. е. болгарской терминологіи, и могли бы казаться для украинцевъ удобопонятными“ [3]).

---

[1]) Украинская грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназій и семинарій Приднѣпровья. Т. I, выпускъ 1. Москва, 1907. Томъ II, выпускъ 1, (уроки I — V). М. 1907. Т. I, вип. 2 і 6, М. 1908 р

[2]) Кримський, грамматика, т. II, вип. I, ст, 1 — 2.

[3]) Ibidem.

Граматика А. Кримського написана російською мовою і на жаль в нїй ми знаходимо дуже мало другорядних термінів. Перш над усе — автор витворив декілько назв частей мови: ім'я самостійне або суще (в сербській мові маємо самостайне риjечи), ім'я приложене, ім'я числове; його містойменник стрїваемо раві ще у Дячана, а виклик — у „Рускій правописї". Решту термінів автор чомусь перероблює з російсько-славянських: глагол, наріччя, предлог, союз. Що цікавого з граматичних термінів, так се назви відмінків. Автор незадоволений з російської номенклятури відмінків. „Можетъ ли славянинъ", каже він в зазначенім місцї про термінольоґію: „не зная греческаго языка, постигнуть, о какомъ актѣ „паденія" идетъ рѣчь при склоненіи, или на какое „рожденіе" указываетъ форма „стола", или какая „вина" указывается в формѣ „я вижу лѣсъ!?" Не подобаеть ся авторови і звичай галичан давати числові назви відмінкам. „Для оцѣнки удобства или неудобства этой системы пусть-ка русскій читатель догадается, что „відмінок п'ятий" — это есть „падежъ звательный", „відмінок шостий" — „творительный" і т. п.

Через се Кримський дає назву відмінкам відповідно їх значінню. Але терміни проф. Кримського, виключаючи деяких, не можна вважати за самостійні — де-які з його термінів, як і самий спосіб витвору, ми знаходимо ще у Брандта [1]). Ось сї назви відмінків: називний, родовий (тут же пояснюеть ся: „лучше бы вихидний або частковий"), давальний, знахідний (accusativus), кличний, орудний, місцевий. Терміни називний і давальний знаходимо у Брандта. Порівнюючи сї терміни з термінами І. Верхратського, що теж спробував дати назву відмінкам (див. вище), повинно признати терміни проф. Кримського трохи відповіднїйшими. Проте, про термин, ну, хоча б „знахідний", можна сказати, перефразуючи слова самого автора: про який „знахід" говорить ся в реченнї — „він побив жінку", або — „я зламав ножа"?

Подамо тут табличку, з якої буде віднїйше, поскілько Верхратський і Кримський, що пробували дати відповідної назви відмінкам, скористували з термінів Брандта.

---

[1]) Працї його див. низче.

	Брандт.	*Верхратський.*	*Кримський.*
Nom.	назывникъ, *назывный*	іменяк	*називний*
Gen.	рòдный, *рòдникъ*	*рідник*	родовий
Dat.	*давальный*, давальникъ	дайник	*давальний*
Acc.	винильный, винильникъ	перемнник	знахідний
Voc.	зовный, *зовникъ*	*зовник, викличник*	*кличний*
Abl.	творный, *творникъ*	*творник*	орудний
Jnstr.	мѣстный, *мѣстникъ*	*містник*	*місцевий.*

Як бачимо, всї терміни Брандта, виключаючи accusativ'a, — назви йому наші фільольоґи ніяк не придумають — всї терміни ввійшли до нашої граматики.

Таким чином, як бачимо, термінольоґія проф. Кримського, здебільшого, не самостійна. Решта не головних термінів теж не виявляе нїчого ориґінального і нїчим не одрізняеть ся од термінів галицьких.

Третьою граматикою, що вийшла у нас, була „Коротка українська граматика для школи“ Грицька Шерстюка (р. 1907, Полтава, видавництво „Український учитель“). На нїй ми довго спиняти ся не стали б, бо в сїй граматицї по части терминольоґії, як і в граматицї П. Залозного, самостійного знаходимо мало. Але те, що вона призначена для школи, примушуе нас де що про неї сказати. В передмові, що дуже нагадуе собою зазначене нами місце в граматицї Кримського про термінольоґію, автор каже: „Галицькі граматитні терміни я признав [1]) не всі досить вдатними та зрозумілими й через те мусів де-які з них змінить на терміни витворені професором А. Є. Кримським [2]) у власній граматицї“. Що до термінольоґії, то д. Шерстюк користував ся з граматики Ом. Поповича та Залозного, а головні терміни, навіть невдалий наріччя — невдалий, бо він не виявляе того розуміння, якого знаком його вживаеть ся — взяв з граматики проф. Кримського. За Кримським Шерстюк в передмові правдиво висловлюеть ся проти числової назви відмінків, що пануе в Галичинї, а між тим сам же вживае числової назви ступнів порівняння, як се роблять і галичане. Дбаючи про те, щоб граматика „була цілком зрозуміла для

[1]) Автор зазначае в джерелах, з яких він користував ся, тілько одну галицьку другорядну граматику Поповича.

[2]) Як ми бачили, здебільшого вони витворені не ним.

українських учнів", д. Шерстюкови слїд було краще попильнувати граматичної термінольоґії, сього живчика граматики.

Великою хибою граматики Шерстюка є й те, що ми вже зазначили про граматику П. Залозного — хоч би один де-небудь наголос над граматичним терміном. В граматиці для школи сього не повинно б бути нї в якому разї. Та й справдї, як учень стане наголошувати назви „підмет", „наголос" і т. и., коли тут помиляеть ся навіть читач середньої освіти? Термін „на́голос" учень скорі прочитає „нагóлос", або „наголо́с", нїж так, як його читати слїд. Кращі галицькі граматики — як от граматика Смаль-Стоцького — вживають наголосу не тілько над термінами, але й над кожним словом. А в нас, де ще суспільство не призвичаїлось до вивчення рідної мови, учні, особливо ті, що одержали трохи російської освіти, читаючи, будуть калїчити рідну мову. На́голос у сїм разї був би для їх дуже корисним. Зазначений нами відомий фильольоґ Смаль-Стоцький в своїй статї: „Про плян науки рускої мови в ґімназиях" між иншим пише: „Що наголос руских слів треба в рускій граматицї конечно подавати, се зрозуміла більша часть граматиків". Тілько не наші, додамо ми од себе.

Самою цїкавою, збудованою на науковому ґрунтї, є у нас „Українська граматика" Є. Тимченка. Се найперша у нас наукова граматика і між короткими граматиками нашого часу, здебільшого не виробленими самостійно і не збудованими науково, вона значно виділяеть ся. Про термінольоґію автор каже в передмові: „Дотично граматичної номенклятури маю завважити, що в де-яких термінах я відступив від загально вживаних в галицьких школах, замінивши їх, на мою думку, відповіднішими; зрештою граматичнї номенклятурі я не надаю великої ваги і ладен не вживати надалі нововитворених термінів, коли компетентна критика не призная їх і подасть щось кращого". Отже, хоч автор і каже, що він номенклятурі „не надає великої ваги", проте в його граматиці ми знаходимо найкращі терміни з тих, що витворила досї закордонна граматична лїтература. Самім термінам д. Тимченко попильнував дати українську конструкцію. Чимало з тих термінів, що знаходимо в зазначеній граматиці, знаходимо ще в „Русско-малороссійскомъ

словарѣ" (р.р. 1897—1899) того ж автора, який, до речи мова, сливе що не мае тих хиб, що ми зазначили на словник Уманця і Спілки. Ось де які з термінів граматики, яких ми не стріваемо у попередніх авторів: часівник (verbum), спосіб дійсний, вольовий, гаданий, речівник, ступені якости (краще було б міра якости), стосування (declinatio), часування (conjugatio), займенники присвійні (в Галичині — присвоюючі) і т. и. В „Русско-малороссійскомъ словарѣ" стріваемо багато термінів чисто народніх: двуголоска, роздилка (тире), ридъ чоловичый, жиночый, часъ мынулый і т. и. Терміни часівник, речівник, стосування, часування і де які инші знаходимо і в польській термінольоґії: czasownik, rzeczownik, stosowanie, czasowanie; що до останнього терміну — часування, то він викликае зайву асоціацію, бо часування в нашій мові означае аґонію.

Як ми вже зазначали, трудність витвору відповідної граматичної термінольоґії частенько примушувала українських фільольоґів черпати з загальної латинської термінольоґії, надавши їй, звичайно, української конструкції. Так робив О. Огоновський, Верхратський, Студинський [1]) і багато инших; теж робить і Є. Тимченко. У його стріваемо латинську назву відмінків,— номінатив, ґенетив і т. д., часівники активні, пасивні, суфікси, префікси і т. и. Можна тільки пожалкувати, що автор не подбав, аби для зазначених термінів подати український вираз, тим більше, що такі вирази у нас е [2]).

Що до наголосу над термінами, то в граматиці Тимченка ми частенько його знаходимо, проте не скрізь. Але брак з сього боку трохи заповнюеть ся тими правилами про наголос, які подані в граматиці.

За джерело теї граматичної термінольоґії, якої вжив д. Є. Тимченко в своїй граматиці, треба вважати взагалі закордонну граматичну літературу, переважно Смаль-Стоцького і Огоновського. Велика у автора свідомість фільольоґіч-

[1]) „Адельфотес", граматика видана у Львові в р. 1591. К. Студинський. Зап. Н. Тов. ім. Ш., т. VII.

[2]) Див. критику граматики д. Тимченка в „Ділі" за 1907 р., № 112 д-ра М. Пачовського, а також —„Русск. Филологич. Вѣстникъ", 1907, № 2, ст. 419 — 422.

ної літератури допомогла йому скористуватись з найкращих термінів. Тут ми повинні проти волї згадати ще про зазначені граматики Залозного та Шерстюка. В тих джерелах, на які покладаеть ся д. Залозний, зазначені — граматика Коцовського, „Обзоръ фонетическихъ особенностей малорусской рѣчи“ (р. 1889) В. Науменка і „Лекціи по исторіи русскаго языка“ А. І. Соболевського. Виключаючи останні дві праці, з яких автор особливо скористуватись не міг, виходить, що П. Залозний писав свою граматику на підставі тільки одного Коцовського... Теж саме можна сказати про граматику д. Шерстюка, що з закордонної лїтератури скористував тілько з граматики Поповича. В граматиках Залозного та Шерстюка в списку джерел не знаходимо головних праць граматичної лїтератури — граматик О. Огоновського та Смаль-Стоцького.

Сим ми кінчаемо про розвиток граматичної термінольоґії на Україні Росийскій. Український язик тут не признавав ся офіціально, ніде по школах він не викладав ся. Тому розвиток граматик рідної мови, а разом з тим і граматичної термінольоґії йшов по-за межами України Росийської, на Галичині, де українська мова здавна була признана офіціально і на ній вело ся викладанне науки по школах. Термінольоґію ми знаходимо в себе тільки випадково, по всяких передмовах та граматках, і тілько в останні дні — по граматиках. Але треба зазначити, що ті терміни, яких знаходимо в себе,— здебільшого се терміни другорядні, — вирізняють ся своею народністю, своею народньою конструкцією (час минулий, а не минувший, рід чоловічий, жоночий, присвійні, а не присвоюючі займенники). Що до головних термінів, то вони у нас не знаходили собі доброго ґрунту на витворенне, і їх у нас брали з термінольоґії галицької.

Спроби термінів синтаксичних ми ще в себе не маемо, бо поки що у нас кожний автор починае з части першої, а складні — ще ніхто не подав.

V.

Нам зостаеть ся сказати ще про ті впливи, що одбивались на розвитку граматичної термінольоґії і що клали на неї таку чи инщу ознаку. Українська термінольоґія, як

ми бачили, довго складала ся, довго витворювала ся і йшла навпомацки, поки не натрапила певний шлях — шлях народности. Під боком були сусїди, що мали досить розвинену граматичну термінольоґію, яка не могла не впливати на термінольоґію українську.

Що до впливів, то можна намітити такі 4 пороги в розвитку нашої термінольоґії: 1) вплив славянський, 2) вплив російський, 3) польський і 4) вплив живої народньої мови.

Про славянський вплив ми вже вище зазначили, — він панував скрізь по славянських землях. Всї перші граматики українські в Галичинї писані кирилицею. Росія теж довго впливала на Галичину; працї Ломоносова, Греча, Востокова і инш. дуже впливали на наші граматики як своїм змістом, так і термінольоґією. Російський вплив, звичайно, тільки гальмував розвиток рідної термінольоґії; він довго держав ся непохитним і лиш з 60-х років почав значно слабшати.

Тут ми повинні ще зазначити, що термінольоґія відомого російського фільольоґа Романа Брандта впливала трохи й на нашу. Проф. Брандт, як відомо, в своїх працях [1]) уживав одмінної од загальної російської термінольоґії, особливо, що до назв відмінків; от сї назви: назывный, назывникъ, ро́дный, ро́дникъ, давальный, давальникъ (або получальный, получный), винильный, винильникъ, зовный, зовникъ, творный, творникъ, мѣстный, мѣстникъ. Як ми вже бачили, з сих назв скористували для своїх термінів Верхратський і Кримський. Стріваємо ще у Брандта терміни — гласникъ, согласникъ (або со́звучная), безголосный звукъ. Цїкаво зазначити ще терміни чисел — однина́, двоина́, множина́, які тепер у нас росповсюджені по граматиках і які взяті з сербської мови. — Взагалї треба сказати, що метод, форму витворення термінів, яку подав Брандт, ми знаходимо і в наших граматиках.

[1]) Див. працї: Поправки и дополненія къ русскому переводу сравнительной морфологіи славянскихъ языковъ Ф. Миклошича. Москва, 1891. Лекціи по исторической грамматикѣ русскаго языка. Фонетика. М. 1792. Староцерковный языкъ. М. 1902.

Разом з тим, як до граматичної лїтератури пробиваєть ся народня течія, починаєть ся і вплив польської граматичної термінольоґії. Треба зазначити, що славянська граматична термінольоґія сливе що зовсїм не впливала на термінольоґію польську. Дуже давно латинська термінольоґія була перекладена просто на польську народню мову; польська мова не мала, можна сказати, таких занадто невдалих терминів, які ми стріваємо в граматицї російській.

Ми переглянули граматичну термінольоґію одної з перших польських граматик, що була росповсюджена, мала до десятка видань і викладалась скрізь по школах — граматики Онопрія Копчинського (1755—1817), відомого польського педагога й діяча по народній освітї [1]). Вже в цїй граматицї знаходимо чимало термінів таких, що потім стрівають ся в українських граматиках.

Ся народність польської граматичної термінольоґії рано почала впливати на нашу термінольоґію. Зразків народньої термінольоґії, крім польської, тодї ще не було, тому зрозуміло, що українська граматична лїтература мусїла звернутись до польської і витворювати свої терміни на її зразок. Ще в „Практичній граматицї нїмецьк. яз.“ р. 1862 (див. вище), граматицї, де ми сливе що вперше знаходимо народню термінольоґію, ми стріваємо і терміни, що можна вважати за витворені з польських, як от степенованьє, пôдметъ і т. д. А в „Читанцї языкоучебній“ р. 1863 [2]) знаходимо поруч з термінами українськими і терміни польські (в лапках), що свідчить про їх джерело: пôдметъ (podmiot), середни́къ (średnik, з латинського — media nota), положене пôдрядне (podrzędne) і т. и.

Пізнїйшими часами, роками 70 і 80, коли народня течія вже брала гору над старим в граматичній термінольоґії, вплив польський став ще більше помітним і в нас на польський зразок було витворено чимало термінів. От приклади термінів, що відзначають ся польським впливом і иноді просто перекладених з польського: у Партицького: складня (składnia), заименники взглядні̑ (względne),

[1]) Grammatyka dla szkoł narodowych. Warszawa; p. p. 1778, 1780, 1783.

[2]) Упраженія граматичнии, Гр. Шашкевича.

протинка (przecinek), кропка (kropka) і т. и.; у Огоновського: rôдъ нѣякій (nijaki), полож. втручене (wtrącone), степ. рôвний (st. równy), ст. высшій (st. wyższy), предметъ (przedmiot, obiectum, — Упражн. грам.). Взагалі, Огоновський ужив чимало термінів, або витворених на польській зразок, або взятих просто з польської мови [1]).

Польський і український язик з давніх давен впливали один на одного, кожний з їх позичав слова один у одного, так що тепер маємо силу слів, що про їх не можемо сказати, кому вони належать — чи вони наші, чи польські, бо вони спільні. Українські фільольоґи не могли не брати польських термінів — вони були рідними і в нашій мові. От через се можна сказати, що вплив польської граматичної термінольоґії на нашу був здебільшого корисним.

Другим джерелом, з якого наші фільольоґи чимало користували, що до граматичної літератури і термінольоґії, була мова німецька. Копитар, Шафарик, Добровський і инші діячи пори славянського відродженя писали свої праці переважно німецькою мовою; звичайно, наші вчені з ними знайомились і се одбило ся трохи і на нашій граматичній термінольоґії; в де яких працях, напр. у Огоновського, иноді знаходимо поруч з терміном українським і термін німецький (в скобках), що свідчить про джерело, звідки термін сей витворив ся.

З термінів, що витворили ся під німецьким впливом, варто зазначити: реченьє наге (nackter Satz, Осадця) шелести (Geräusche, Огон.), визвук (Auslaut) [2]), назвук (Anlaut, См.-Ст.), форма (die Form, Дячан), заключки (Einschlusszeichen, Упр. гр.), знак приводний (Anfurungszeichen, Упр. гр.), знаки размышленія (Gedankenstrich, Левицьк.), сопрошедшое время (die Mitvergangene Zeit,

[1]) Ось ще приклади термінів, що мають на собі польський вплив: заименникъ (zaimek, Упр. гр.), голоска (głoska, П. Павлус.), согода (zgoda, Дячан), зданє (zdanie, Сл. Парт.), одміна (odmiana, Парт., Сл. Ум.), припадокъ (przypadek, П. П.), имена зборовû (zbiorowe, Огон.); назви способів у Парт. і Огон. — высказуючій, неозначеный, писарскû знаки (pisarskie znamiona, Упр. гр.), крапка (Ужинок р. поля), знакъ пытанья (znak pytania, Дячан). У Тимченка: писовня (pisownia), часівник (czasownik), речівник (rzeczownik), час пришлий (przyszły). І т. и.

[2]) У Я. Грота є термін „призвукъ“ (придыханіе).

Практична гр.), предпрошедшое (Vorvergangene Zeit, Пр. гр.), числит. основательныя (Левицкій), основні (grundzahlen) і т. и.

Менш помітним був вплив инших славянських мов, бо вони ще не мали розвитої своеї термінольоґії і більше черпали з славянсько-российського джерела. З чешської, напр., та сербської мов ми взяли дуже мало граматичних термінів.

В чешській мові знаходимо чимало термінів, цілком похожих на наші теперішні. Так, в граматиці Ганки ще р. 1832 [1]) ми знаходимо samohlásky, sůhlásky, dwogzwučky, přyslowky, wykřiknjky, skladna і т. и.; за джерело їх проте можна вважати польську термінольоґію, бо ті ж само терміни знаходимо ще у Копчинського. Тут же ми стріваемо і терміни spůsob, přysudek, яких вживаеть ся ще й досї в нашій термінольоґії. Терміну Партицького намѣстка (pronomen) знаходимо у Ганки джерело — nàmestka. Тут же знаходимо і термін podmět (у нас підмет), але він скорі польского походженя.

Що до сербської мови, то вона впливала на розвиток нашої граматичної термінольоґії ще меньше за чеську. В граматиці Даничича (р. 1850) стріваемо подметъ, прирокъ (praedicatum), реченица (у нас речене), глаголи перелазни (переходні) і т. и. Nomina substantiva тут самоставне риjечи, що знаходимо і в нашій термінольоґії — ім'я самостійне (у проф. Кримского). З сербської ж мови до нашої граматичної термінольоґії увійшли назви чисел: jеднина (n. singularis) і множина (n. pluralis), що їх знаходимо перше у проф. Брандта, а потім і в нашій термінольоґії, починаючи з граматики Смаль-Стоцького.

От такі були впливи на розвиток граматичної термінольоґії. Звичайно, більший вплив помічався з того боку, де граматична лїтература була більше розробленою і де терміни булиріднійшими нашій мові — се з боку Польщі. Инші мови теж поклали знак на нашу термінольоґію, але знак мало помітний і випадковий, що не довго держав ся у нас і був швидко знесений живою течією, що запанувала в граматичній лїтературі. Течія ся була — жива народня мова.

---

[1]) Mluwnice čili saustawa českeho gazyka. Podle Dobrowskeho. Od Waclawa Hanky. W Praze, 1832.

Щоб показати правдивість висловлених думок, ми подамо далї „Історичний словник української граматичної термінольоґії“.

Українська граматична термінольоґія находить ся тепер в останньому періодї свого витвору. І поки вона не стала скамянїлою, ми повинні подбати, щоб вона витворилась як можна найкраще, щоб вона придбала собі форми як мога більше народнї, як мога більше зрозумілі. А поки що багато термінів, що повинні мати собі відповідну українську форму, її не мають, як от назви відмінків, назви міри порівняння і т. и. Багато термінів мають не відповідну форму; деякі з їх мають по скілько виразів і наші фільольоґи вживають тих, що їм більше до вподоби. Наголос термінів теж вживаеть ся так, як бажаеть ся авторови, — маемо, напр., ȍднина (См.-Стоцький), однúна (Коцовський) і однинá (Брандт, Кримський), мнóжина, множúна і множинá, і т. и.

От через все се зїзд українських фільольоґів стае неодмінно потрібним, стае питаннем часу. Зїзд, і тільки зїзд заповнить всї ті прогалини, що помічають ся в граматичній термінольоґії, розвяже всї ті темні й спірні питання, що виникли з сього боку останнїми часами.

Про сімуляції у хірургії.

Головного хірурґа Київськ. Військ. Шпиталю

Д-ра М. Галіна.

На широкому полі науки взагалі, а хірурґії з окрема, іноді випорсують ся бурянці, котрі здають ся здаля й справді за щось варте і навіть можуть зацікавити справжнього наукового орача, ще й одурити його, як що він не озірнеть ся навкруги і не обміркує обставин життя і припадковости бурянкового зявища. Це діялось здавна, ще тоді, як людський науковий розум йшов помацки, силкуючись розгадати природу чоловічу і його хвороби тільки оком і то простим та пучками, це діеть ся й тепер, хоч чоловік озброїв себе не тільки знанием своїх попередників, а навіть і різноманітним струментом та лабораторними і клиничними методами. Хто з щирістю, та не досить освіченим розумом, а хто з поспіху та з малою науковою вагою випручаеть ся на те наукове поле, як „перекоти поле", а нащадкам доводить ся розбірати ся у тому і відкидати суріпу од доброго зерна.

А тим часом громадське життє зо всіма галузями свого істнування викидає з себе все нові і нові запити і наука повинна не тільки дати одповідь, але ж і зясувати її. Розвій капиталізму з його залізницями, фабриками, трамваями і т. інше, викинув на хірурґічне поле чимало таких хвороб, яких наша наука по за 100 років не знала. А разом з тим загальна військова повинність у Росії, за 25-30 останніх років, випростала з себе такі медичні речі, перед котрими всякий

лікарь замислюеть ся. Досить відомо, що не кожен може бути воякою і не мало людей знаходить ся, що й не хотять іти у москалї. Особливо це тичить ся до інородців, яким, дїсно, трудно служить у війську. Не диво, що ці інородці вживають усяких засобів, щоб тільки уникти військової служби.

І до чого тільки людський розум, керуючись чи злою волею, чи необхідністю та примусом, не доходить, щоб тільки запобігти біди і одсахнути ся од військового обовязку. Одні рубають пальці та нівечать собі вуха і очі, як, наприклад, наші Українцї з Поділля, Волинщини та Київщини, другі— калічать руки, ноги, роблять собі штучні ґили (hernia artific.) і т. и., як, напр., Євреї, у третіх — зявляеть ся штучним опух ніг (oedema artific.), як у Вирмен, або штучне обруденне (phlegmona artific.) і штучні ґулї (tumores artific.), як у старообрядців і мешканців Минськой губ., і так далї без кінця.

Усї оці покалїчення уявляють з себе цїлу низку нових хірурґічних хвороб, невідомих взагалї лікарям, бо нїде в підручниках не списані вони.

Крім таких покалїчень, новобранцї, особливо з інородців, так штучно вдають справжнї хвороби, що іноді і занадто досвідченому професорови не втямки розібрати ся і роспізнати сімуляцію від дійсної хвороби, або вродженого калїцтва. І от, як що такий вчений не обережеть ся і опише таку сімуляцію, як дійсну хворість, то у чисту науку попадае бурян-омана, який повинно, конче, вирвати і геть одкинути.

На цих сторінках ми маемо на меті відігнути один тільки краечок наукових хірурґічних помилок.

Дїло ось у чім. Ще в 1857 роцї в Товаристві Паризьких хірурґів (Société chirurgie de Paris) було прочитано оповідь д-ра Perrin'а про одного хворого солдата, у котрого одна нога була скорочена на 3 ctm., клуб (crista os. ilii) цїеї сторони стояв вище як на протилежній, а крім того почував ся помацки, приклавши долоню до більшого оворотя (trochanter major), якийсь глухий ляск, як тільки оворотъ стегна ворушивсь чи то вперед, чи взад. Здавалось, що головка стегнова (caput femoris) виходить з свого суглоба, (articulatio) і знов вертаеть ся на свое місце, то б то—зявляеть ся „звичайний або кількаразовий звих“ суглоба. Оцей ляск, із за суперечок різних поглядів, так зацікавив Товариство Паризьких учених, що вони обрали з поміж себе найвидат-

нїйших хірурґів і анатомів того часу, склали комісію з них і препоручили їй дослїдити, з якої причини той ляск? Комісія ця зробила поспити на трупах, але ж призвести ляскання на трупі не спромоглась і нїчого певного з тих спробунків не вийшло. Все ж таки найвидатнїйші з учених висловились, що тут не йде дїло о якимсь звихленню суглоба, а лише тільки о совганню переднього краю великого задкового мязня (m. gluteus max.) поверх більшого оворотя стегна.

На цїм дїло поки що й припинило ся.

Пройшло 50 років з того часу, як знов, у 1905 р., у французькій же хірурґічній лїтературі д-р Ferraton оповістив про одного хворого, теж солдата, у котрого завше болїло в крижах (reg. lumbalis), особливо на правій сторонї і щось ляскало в ме́жі правої кульші (reg. coxae), до того ще й хворий шкульгав на праву ногу. Д-р Ferraton зробив операцію своєму хворому, але ж, розрізавши шкуру й оголивши більший оворот і край в. задкового мяза, він не знайшов нїчого незвичайного, патольоґічного і з тим зашив рану. Хворому ця операція нїчогісїнько не запомогла. Все ж, автор хоч і не зрозумів хворування свого солдата і мав призру на його, а проте висловив ся, що глухе ляскання коло суглоба залежить від того, що переднїй край m. glutei max. перескокує через більший оворот.

Через 2 роки пісня цього (1907) вже в нїмецькій медичній лїтературі проф. Bayer оповіщає про одну молоду дївчину, що почала жалїтись на біль і якесь глухе ляскання в лївому стегнї, після того як вона натрудила собі дуже ногу, підіймаючись і лазючи по високих Альпійських кручах. Bayer хоч і не находив нїяких зовнїшнїх змін нї в кульші, нї в стегнї (про pelvis і скороченне ноги він не згадує), а все ж зробив операцію дївчинї, то б то оголивши більший оворот (trochanter m.) і тужньову частину в. задкового мязу, пришив переднїй краечокъ цього мязня до окістницї б. оворотя. Дївчинї полегчало. З приводу цього факту проф. Bayer висловлюеть ся, що до причини ляскання в межі кульші, згідно з комісією Пар. хірурґів і д-ром Ferraton'ом.

Такими ж очима подивив ся на це питанне і проф. Кузнецов, що оце торік надрукував на сторінкахъ „Рус. Врача", № 20, свое вельми цїкаве оповіданне про двох молодих сол-

датів, досланих у Варшавський військовий шпиталь „на спиток“. Як видно зо змісту росправи проф. Кузнецова і двох фотоґрафічних карток, доданих до неї, діло йде об тім, що у обох хворих спитанників було те ж саме, що й у хворих солдатів д-ра Perrin'а и Ferraton'а, тоб то: скороченне ноги на тій саме стороні, де й клуб був піднятий угору, скривленне похрéбтини у супротилежну сторону і глухий ляск в межі кульші (reg. coxae). Шановний проф. не зупеняеть ся досить на тому — з чого б то виникали зизоватість кульші і скороченне ноги і не обходить це питанне, а звертае всю увагу наукового досвідчення на те, як зясувати отой ляск, що почуваеть ся в стегні, в мéжі суглоба, при порушенню б. оборотя.

Після критично-лїтературного огляду цього питання автор приходить до того ж висновку, що й вище-згадані комісія і лїкарі і вважае, що m. gluteus m., після може якої травми, так змінюеть ся, що своїм переднїм краем починае перескокувати через б. оборот̀ь, як тільки цей порушуеть ся поперед або узад і це совганне мяза поверх кістки дае глухий згук, ляск, що нагадуе нїмецьке „Clock“.

Нїчого довго зупинятись на тих доказах, що ними проф. Кузнецов силкуеть ся підкреслити свій висновок, вони нецїкаві й науково не досить обмірковані, але звернемо увагу на те, що шановний професор своїм висновком вводить у хірурґічну науку щось нове, кажучи про якісь своерідні зміни у в. задковому мязу (m. gluteus m.), невідомі до сього часу у хірурґічній патольоґії, це раз, а друге те, що проф. Кузнецов підняв це питанне у науковім зібранню лїкарів Варш. Уязд. військ. шпиталю і присогласив їх до свого висновку, а далї оголосив свій погляд в российській лїтературі. Усе це, взагалї, примусюе нас звернути особливу увагу на захоплене питанне, бо дїло торкаеть ся не тільки наукової правди, але ж і громадських справ (інтересів) через те саме, що такі хворі, про яких говорить проф. Кузнецов, часто-густо трапляють ся межі новобранцїв у нас, на Українї, хоча й виключно поміж Євреїв.

Наші спостереження на протязї більше 20 років обхоплюють собою більше як 100 випадків. Лиш за останнї пять місяців минулого року надіслано було у Київській військ. шпиталь 8 чоловіка новобранцїв, що буцїм то слабують на

кульшу, з них четверо гуртом враз. Всї прикмети хвороби такого великого гурта людей, що пройшов крізь наші руки, скупчені в одно, дають нам можливість скласти загальний малюнок цїеї віби то хвороби і в рямцї цього малюнку укладуть ся як раз і випадки вище згаданих авторів (Perrin'a, Ferraton'a і Кузнецова).

Перш над усе мусимо занотувати, що усї новобранцї і молоді солдати, про яких тут йде річ, належали до еврейської нації (як і обидва спитанники проф. Кузнецова). Далї, що у більшій частинї з них, приблизно у 7—8 з 10, зміни в кульші і скороченне ноги спостерегались з лївої сторони (як і в обох випадках проф. Кузнецова). Що ж до етіольоґії захорування, то всї некрути показують одноманїтно: що віби то задовго перед цим, за 6—15 років, упав (з горіща, з груби, з драбини, в льох і т. и.) і звихнув ногу і з того часу шкандибае, був лїкарь і заправляв звих, одному заправив, другому — нї (іноді показують лїкарське свідоцтво про нїби б то справжнїй звих, — якого, до речі, насправжки і натяку не мае). Подробиць, однак, що до того, як упав, як заправляли звихненне, де саме болїло, чи були синяки, чи довго хворував і т. и., — нїхто нїчого не згадае.

Прикмети цього хворування будуть такі:

А. Перш усього кидаеть ся в вічі к у л ь г а́ н н е, характер котрого зостаеть ся у всїх випадках однаковим, різнючись тільки по силї. Спитанник приступае до розвідача, або відходить від його, кріпко кульгаючи й спираючись на скорочену ногу і разом з тим навантажуеть ся усїм своїм тулубом на тую ж сторону, а колїно і кульшо-стегновий (соха) суглоб зостають ся без усякого спорушення, так, як би вони були одержані анкільозом, після резекції їх. Де котрі з авторів (Ferraton) порівнюють таку ходу з ходою при вродженнім звиху стегна. Насправдї ж тулуб при вродженнім звиху нахиляеть ся вперед заразом з покалїченою ногою, тодї як у наших кульгавих тулуб схиляеть ся не в саґітальній, а фронтальній плащинї, набік, у сторону скороченої ноги.

В. Як що дослїдувати хворого спереду (див фот. № 1), то примітно, що він міцно і довго стоїть лише на скороченій нозї, обпираючись на здорову, зігнуту трохи в колїнї, а стояти на цїй здоровій нозї не може довго. При цїм кидаеть ся в вічі, що

уся кульша на хворій стороні підняла ся угору, resp. spina os. ilii et crista os. ilii стоять вище протилежних, а б. вороть витяв ся й стирчить дужче і вище, як на відповідній стороні. Скорочена нога, порівнюючи її з дужою, здаеть ся на око тоньшою як та, але ж, насправжки, як виміряти їх кружінь на різних відповідних високостях, то ніякої різниці немае. Мязиво і стяги (aponeurosis) стегна і кульші здають ся, помацки, напруженими, а особливо напруженим зявляеть ся

№ 1.

a.a.a.a.—Tractus ilio-tibialis Maissiati—клубо-голїнковий ростяг.
b.—Trochanter major—вороть більший.
Спитанники стоять на скороченій буцїм то хворій нозї.

клубо-голїнковий Maissias'ів ростяг (tractus iliotibialis Maissiati, ф. № 1. a.a.a.), що й на око видко його, як якийсь жолобочок, що йде від клуба (crista os. ilii) позаду напинця широкої стегнової стяги (tensor fasciae latae) простопадно вниз по стегні і доходить до голїнки (до tuberculum Gerdi tibiae).

Як що тепер порушувать б. вороть стегна по кружню сторчакової вісї, то б то вперед і назад, або ще лїпше як сам

хворий почне це робить, то іноді, де у котрих, почуваеть ся глухий згук, хряск, ляск, по нїмецьки clock. При порушенню оворотя спереду назад той ляск чути, особливо як прикласти долоню до того місця стегна, ще міцнїйше. Цей ляск істнуе далеко не у всїх тих хворих з зизоватою кульшею, про яких йде річ, а зустрічаеть ся приблизно у одного з трьох; з 8 останнїх випадків, що ми оце списуемо, лясканне було у трьох. Сам некрут дуже пильнуе про те, щоб виявити свое лясканне, посилаючись на це, як на доказ того, що у нього істнуе звих; але цей ляск він може призвести активно тодї тільки, як або стоїть на скороченій нозї, або обпираеть ся нею об що небудь. В противнім разї лясканне не зявляеть ся, хіба що сам спостере́жник почне порушувати стегном, то б то пасівно.

Як що наш хворий встае на здорову ногу, то він випростовуе цю ногу і враз з тим і свій тулуб, а кульшу міцно здержуе в тім саме зизоватім станї, як і ранїйше, через що ця кульша тягнеть ся вгору заразом з тулубом і в свій черед тягне за собою ногу, так що нога одстае від долу і уявляеть ся скороченою (див. ф. № 3).

С. Розгляньмо тепер нашого некру́та, коли він стоятиме до нас спиною, на скороченій чи на дужій нозї (див. ф. № 2).

Перш усього кидаеть ся в вічі, що зизоватість кульші неначе побільшала, задок (reg. glutei) на хворій сторонї випинаеть ся дужче, задкова зморшка (plica glutei) стоїть зизом, задкова ямка (fovea glutei) западае більше, як на дужій сторонї, більший оворотъ (trochanter m.) витинаеть ся ще міцнїйше, а до того ще й похре́бтина (columna vertebrarum) ізігнула ся у протилежну сторону (scoliosis convexa), а плече і ребра на хворій сторонї зблизились межі собою і стянулись до клуба. Що до ноги, то як тільки хворий стане на дужу, то скорочена не дістае до долу на 3—5, а то й на 8—10 ctm.

Всї позначені прикмети бувають то більш, то менш виразнїйші, відповідно екcквізітности випадка. Дослїдуючи далї помацки, можна впевнитись, що в ме́жі кульшо-стегнового суглоба (coxa), а також задків (reg. glutea), стегна, похре́бтини і ребер нїчогісїнько патольоґічного не вчуваеть ся, нїщо нїде не болить, усї суглоби, як то: кульшо-стегно-

вий (соха), колїняний і в кісточках (artic. tibiotarsalis) зовсїм здорові і порушення їх звичайні; б. оворотъ міцний і вільно порушуеть ся заразом з суглобом, в межах його ніякого опуху, або болю не почуваеть ся; похребтина, рамено й

№ 2.

Спитанники стоять на здоровій нозї; видко скороченнє лївої ноги і напруженність кряжопагінцьового мязня крижини на відповідній сторонї. Лїва кульша стоїть зизом до другої, через що й нога здаєть ся скороченою.

ребра легко випростують ся, тільки при усїх оцих дослїджуваннях наші спитанники більш-менш пручають ся. Про те ми натикаемось на певний і дуже цїкавий факт, а саме: у

крижах (reg. lumbalis), на тій саме сторонї, де нога здаеть ся скороченою і клуб стоїть вище протилежнього — оком видко і пучками можно налапати напружений і твердий, як дерево, кряжо-хребовий мяз (m. sacrospinalis seu errector trunci), фот. № 2.

№ 3.

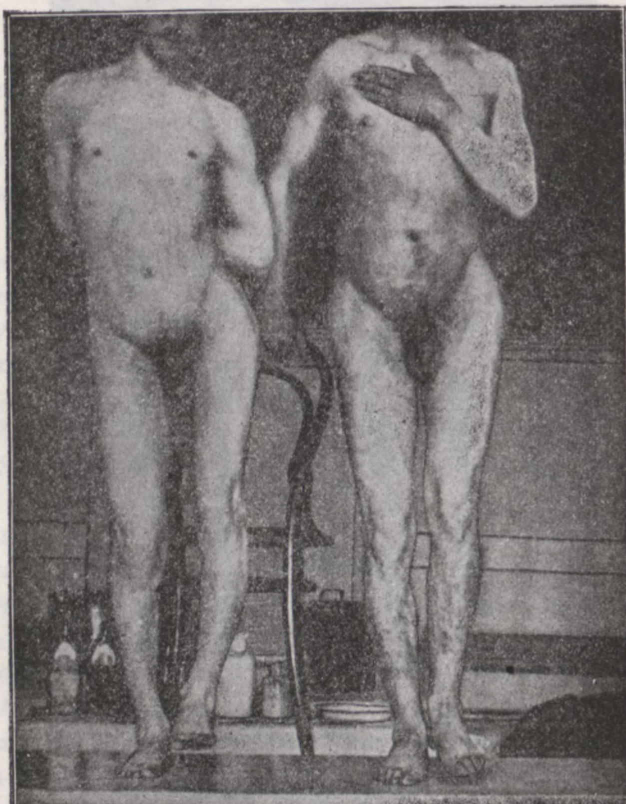

Теж спереду.

Д. Нам зостаеть ся ще обдивитись наших хворих в горізонтальній плащині. При цїм видко, що увесь ту́луб трохи випростав ся, нога хоч і дуже скорочена, а все ж на 1—2 ctm. менше проти того, як коли хворий стояв, передній пагінець клуба (spina os ilii) на хворій сторонї стоїть

вище порівнанно з протилежним, майже на стільки вище, оскільки нога корочша супроти другої, кульша стоїть зизом, клубо-голінковий Maissias'ів ростяг (tr. iliotibialis Maissiati) і кряжо-хребовий мязень (m. sacrospinalis) зостають ся напруженими, стéгна можна розвести поза краї стола, на котрому дослідуеть ся хворий, а також легко пригнути кожне з них до живота, що свідчить, що усї суглоби дужі і порушні. Як що тепер добре виміряти обидві ноги, довживу кожної з них і кружінь на відповідних височінях, то виявляеть ся, що ніякої різниці межі ними немае: обидві ноги однакові завдовжки і кружінь їх однаковий. З цього досвіду виникае, що ніякого справжнього скорочення ноги дійсно немае, що це скороченне тільки позірне і що крім того уся нога й усі суглоби її не тільки тепер, а й ранїйше були дужі, бо ніяких прикмет атрофії не істнуе. Щоб переконатись в тім, чи не позірна часом бува й зизоватість кульші і похребтини, треба посадовить спитаника на стіл так, як на дзиглику, щоб його обидві ноги звісали поза край стола, а тоді вже тулуб пригнути до стеген як найдужче і тоді ми впевнимось, що похребтина вирівняла ся і стала до кульш під простими кутками, обидва клуби і обидва оворотя стоять ретельно одно відповідно до другого і на одних горізонтальних плащинях, resp. кульші рівні, також і обидві ноги і їх суглоби (колїняний і в кісточках) рівні і кожне одповідае одно одному.

Збираючи до купи все вищевимовлене, повинно прийти до такого висновку, що у наших буцїм то хворих спитанників е: 1) позірна зизоватість кульш, що тільки здаеть ся сталою, в супроводї — 2) з позірним і непевним скороченнем ноги, — 3) непевним викривленнем похрéбтини, — 4) напруженністю кряжо-хребового мяза на весь той час, доки кульша стоїть зизом, і нарештї — 5) ляскannем в мéжі кульші в той мент, як овороть порушуеть ся. Осередком усїх цих змін стоятиме, як видко з усього, зизовата кульша, а все останне тільки супроводить оту головну зміну і від неї залежить.

З чим же ми маемо діло, з якою хворобою? поспитаемо у слід за проф. Кузнецовим.

Перш усього кожному спостережнику-лїкарю може спасти на думку, що тут ранїйше було зламано кульшу і

кістки її нерівно позростались, через що вона й стоїть зизом, але ж дослїдуванне кульші і клуба з цього погляду не дае нї жадного стзерження нашому догаду. Далї, можна припустити, що дїло йде о наслїдках запалїння кульшостегнового суглобу (coxitis), або полому шийки стегна (colum femoris), або перед нами на оцї чи вроджений, чи кількаразовий, звичайний звих суглобу; нарештї, на думку лине цїлий рій усяких догадів, як то-про coxa vara, про злам acetabuli, про scoliosis ischiadica, про зірванне зязків суглобу, про гістерію, наслїди дитячої причинки (paralysis infantilis) і т. д. Ми не маемо тут змоги, та й чи варт воно, зупинятись дрібно на різничному розпізнанню (diagnosis differentialis) усїх припущень і догадів, що висловлено; всї вони як цїлком взагалї, так і кожне по частинї, спростовують ся певними фактами, які істнують перед очима, або які дістались критичним дослїдуваннем. Ми згуртуемо і обговоримо цї факти коротко: усї кульшані кістки і їх зязки — при свойому містї і відносини їх одно до одного не порушені, теж повинно сказати й про похрéбтину, стегно і суглоби, що зяснюеть ся і стверджуеть ся до того ще й рентґеном; далї, — кульша і похребтина легко можуть бути випростовані і поставлені ретельно відповідно одно одному, з чого виникае — нéбуть яких би не було сталих змін в тýлубі, нарештї — нéбуть скорочення ноги і її атрофії, відсутність яких небудь патольоґічних змін у кістках, мязах, стягах в мéжах б. оворотя, кульші, стегна і задка свідчить про те, що тут не істнуе нїякої хірурґічної хвороби, або наслїдків її і догад про це повинно рішуче геть усунути.

Що до припущення проф. Кузнецова про якісь своерідні патольоґічні зміни у в. задковому мязню (m. gluteus max.), травматичного походження, то, на жаль, проф. Кузнецов, як і його попередники, не звернув уваги перш усього на те, що головно кидаеть ся в вічі, тоб-то — на зизоватість кульші і позірне скороченнне ноги, бо він тодї не зміг би обійти мовчанкою питання, яке виникае, що нїякі травматичні зміни, хоча б і своерідні, не спромогли ся б порушити анатомічні відносини кульші, стегна і похребтини в такій мірі, як оце спостерігаеть ся. Це раз, а друге, що проблематичні своерідні зміни великого задкового мяза, як би вони й дійсно істнували, повинні були здолїти й звернути функції

цього мязня, то б то — або дати сталий по́ворiт стегна на около (через шрамове перерожденне або гипертрофію цього мяза), або зігнуту контрактуру стегна (через атрофію мяза, чи підупаліcть його, що дало б спроможвість супротивнику — антаґоністу — узяти верх), чого, однак, нї у випадках проф. Кузнецова, нї наших і слїду немае; великий задковий мяз (m. glut. m.) у всїх дослїдованих нами випа́дках не уявляв нїколи й нїяких зовнїшнїх одмін від норми. Операції Ferraton'a і Perrin'a теж не стверджують висловлених ними догадів.

Правда, проф. Кузнецов, у слїд за згаданими авторами, висловив свій домисел, що до своерідних змін мяза, маючи на метї зясувати отой ляск, що він і другі спостерігали у своїх хворих, але ж не забуваймо, що цей ляск тїльки лише супроводить, і то далеко не завше, другі, більше цїкаві і гострі зміни в ме́жі кульші й може знайти свое освідченне з другої причини, як це ми бачимо далї.

Зупинимось тепер на нервовій патольоґії. Взагалї відомо, що не тїльки травматичні невріти, а більш-менш усякі захорування центрального, особливо хребового нервового укладу, можуть дати різноманїтні і сталі зміни в кістях, суглобах, стягах і мязах орґанїзму. Не диво було б, як би калїцтво наших новобранців залежало від якої небудь хвороби нервового укладу, чи центрального, чи то періферічного і зясувалось з цього погляду.

За для вирішення цього питання ми звернулись до відомих у Київі невропатольоґів, професорів та доцентів Унїверсітету. Не зупиняючись на дрібницях їх наукових спостережень і дослїдів, занесених в історію хвороби кожного з некрутів, мусимо оголосити лише їх загальний висновок: „в нервовім укладу немае нїяких патольоґічних змін, що ними можна було б освідчити і зясувати кульгавість і зизоватість кульші". Тільки у одного з 8 спитанників було знайдено прикмети гістерії, а в другого — більшість з спостережників натрапила орґанїчне хворуванне хребового стрижу, чи його корінців, але ж звязати це стрижове хворуванне зо змінами в кульші і нозї — не спромоглись. На думку спеціалїстів — одно від другого не залежить. З приводу цього останнього хворого один з професорів хірурґів (проф. Волкович) висловивсь, що „всї

зявища, які спостерігають ся у хворого, як то — scoliosis, зизоватість кульші, кульгавість через скороченне ноги, — суть позірні і штучного походженя".

Ітак, значить, і з боку нервового укладу немае нічого певного, чим би можна було зясувати істнуванне у наших новобранців вищеспісаних змін. Зрозуміло після всього цього, що як тільки ні з хірургічної, ні з нервової причин немае ніякого освідчення, то на думку, звичайно, спадае — чи не сімуляція часом бува це?

Людский розум, керуючись чи то доброю, чи злою волею, прозирае іноді геть-геть поперед науки, і остання натрапляе на такі вчинки в життю, що не здолае їх зразу зясувати.

Як не звичайна ця думка про сімуляцію, але сама по собі вона не розязуе питання. Безперечно треба до цього ще розгадати механізм походження цієї сімуляції, проконтролювати його, ще й потім відтворити на здоровій людині. Тільки після цього наш догад про сімуляцію може ствердитись і дати наукову і певну одповідь на питання.

Щоб досягнути цього, треба перше знищити злу волю у наших спитанників, це б то поставити їх у такі умови, щоб вони нічого не могли подіяти нею. Колись у Київськім Шпиталю уживали непевний спосіб — хлороформуванне. Бувало проф. Борнгаупт, а за ним головний хирурґ Соломка захлороформують хворого на очах присутних лїкарів і демонструють, як під впливом наркозу, згодом, зменшувались і зникали поволї зизоватість кульші, похребтини і скороченне ноги і непомітно все ставало на місце, так що й ніякої різниці межі дужою та хворою стороною тулуба і ніг не можна було запримітити. Але як тільки сон починав проходити і стяма повертатись, як зараз клуб, а за ним і нога підтягувались вгору.

Цей дослїд міг переконати присутних в тім, що ні в кульші, ні в суглобах і похребтині не істнуе ніяких сталих змін. Зостало ся ще питанне: чи не мало ся контрактури (гістерічної) того мяза, що порушуе клубом?

Тільки неґативна одповідь на це давала рацію ствердити догад що до сімуляції.

У наші часи ми вже не звертаемось до якого небудь наркозу, та й потреби у цьому немае, бо теї ж мети можна досягнути простим і переконуючим дослїдом, про який було

згадано вище, тоб-то: або посадовить спитанника на стіл і пригнути йому тулуб до стеген, як можна дужче, або, навпаки, положити його на стіл горилиць і пригнути йому стегна до живота. В обох цих умовах самохітня функція кряжо-хребового мяза усуваеть ся і всї аномалії тулуба никнуть: кульша стае на місце, обидва клуби стоять на однїй горізонтальній площинї, ноги обидві відповідають одна однїй в продовж, похре́бтина випростуеть ся і стае простопадно відносно до кульш, коротко кажучи — перед нами зовсїм нормальна людина, з зовсїм ретельними тулубом, кульшею і ногою. Заразом з цим і напруженність кряжо-хребового мяза уникае.

Здаеть ся звичайним і зрозумілим після цього, що ми маемо дїло не з якоюсь хворістю, а заледве з штучним її відтворуваннем, з її сімуляцією! Яким же побутом можна це штучно відтворити?

Розязок цього питання повинно шукати в грі мязів, що порушують кульшами й похребтиною.

Пригадаймо, що у наших некрутів, при усяких положеннях тулуба, спостерегалось завше одне цїкаве зявище, а саме: напруженність кряжо-хребового мяза (m. errector trunci s. sacrospinalis) Це той мязень, що спорушуе кряж (os sacrum), клуби (crista os. ilii), тоб-то кульші і пригинае до них похребтину і ребра. Починаеть ся він на кожній сторонї з боків кряжа і задньої части клуба (tuber et crista os ilii), а також і від сторінкових пагінців (spina lat. vertebri) крижових хребів, піднїмаеть ся вгору міцним платом і потім розгалужуеть ся на три пучки, з котрих більший, — кряжо-крижовий мязень (m. sacrolumbalis) примоцуеть ся до нижчих країв усїх 12 ребер (Гіртль), а другі двое — клубо-ребровий крижей і спини (m. m. iliocostalis lumborum et dorsi) — до відповідних пагінців в горі похребтини. Взявши на увагу початок і причепи цього мяза, стае зрозумілою і його фізіольоґічна функція. Загальний гуртовий скуток обох мязів вигинае хре́бет (спину) і кряж з клубами назад, через що крижова частина похребтини (reg. lumbalis) витинаеть ся вперед (lordosis), а при скороченню одного з них повинні наближатись місця початку і кінця цього мяза, тоб-то — кряж (os sacrum) слїдкуе за клубом і в гуртї з ним порушуеть ся в відповідну сторону, через що кульша стае зизом,

а горішня частина похре́бтини притягуеть ся у туюж сторону до клуба, через що середина похребтини витинаеть ся у протилежну сторону (scoliosis convexa), тодї як ребра, скóротом кряжо-крижового (m. sacrolumbalis) мяза, а з ними і барк (synch. omo-clavicularis, надплече) осїдають і наближають ся заразом з горою похребтини до клуба. Можна припустити, що загальному скуткови кряжо-хребового мяза (m. errector trunci) з його розгалу́зками, тієї чи другої сторони, допомагає ще й чотирохкутнїй крижовий мяз (m. quadratus lumborum). Функція обох цих мязів залежить від волї і керуеть ся нею.

Що до ноги, то само по собі зрозуміло, що як тільки кульша стала зизом, то й відповідна нога підтягнулась за нею, буцїм то скоротилась, через що й б. оворот стегна підвищав і витяв ся.

Як що наше освідченне, відносно до безпосередньої залежности межі функцією кряжо-хребового мяза і штучним відтворуваннем хвороби, про що йде річ, певне, то в такім разї ми повинні легко відтворити цю саме хворобу на собі і на других людях? Насправжки воно так і е. В Київськім Шпиталю не тільки лїкарі, á навіть і прості працьовники з солдатів відтворюють як найкраще усю картину хвороби. Для цього лише повинно стати міцно на одну ногу і обіпертись усїм тулубом на неї, підтримуючи себе другою, зігнутою трохи в колїнї, як звичайно стоять люде, що зморились на ноги, а потім усталивши (фиксіруя) кульшу в цїм зизоватім становищі, переступити на другу ногу. За для того, щоб удержати кульшу зизом, треба напружити відповідний кряжо-хребовий мязень, а як його попустити, так кульша стае на місце і скороченне ноги зникае.

До цього мусимо ще занотувати дуже цїкаву для нашої справи річ: один з наших лїкарів, худорлявого укладу, скорочуючи самохітно ногу і порушуючи при тім ще й оворотем, може заставити його ляскати скільки завгодно і цей ляскъ, і по згуку і по походженню, нї чим не різнить ся від такого ж ляску у тих спитанників, про яких у нас з проф. Кузнецовим і закордонними авторами йде річ.

Зупинимось ще на освідченню цього ляску, бо хоч його нетрудно відтворити поволї кожному і, значить, він е штучний, а притім це вже е сам по собі факт і його, конче,

треба зясувати тим більш, що з його почала ся історія цього питання.

Взявши на увагу, що ляск спостерігав ся не тільки переважно, а майже виключно, у солдатів (випадки Perrin'a, Ferraton'a, Кузнецова й сотня наших), можна припустити, що це є признака хвороби, як наслїдок військового укладу. Алеж випадок проф. Bayer'a свідчить, що ляскання в ме́жі б. оворотя може траплятись і приватно. Цей випадок тичить ся 22-х лїтньої дївчини, що стала почувати у себе, в ме́жі кульші, біль і глухий ляск після того, як дуже струдила собі ногу, карабкаючись по Альпійських кручах. На жаль, цей випадок списаний не досить повно, через що не можна уявити собі — у якому станї були у цієї дївчини кульша, похребтина і нога. Через те можна припустити, що уся хворість у цієї дївчини обмежувалась виключно одним глухим ляском, що міг залежати як наслїдок зірвання декотрих мязів в ме́жі суглоба, чи оворотя в мент карабкання. В лїтературі істнують описані випадки зірвання чотирохголового мяза стегна (m. quadratus femoris) як раз при таких умовах, як у дївчини проф. Bayer'a.

Можливість приватних спостережень, що до ляскання, стверджуеть ся ще й другим випадком, про який оголошено оце недавно в Société de Chirurgie de Lyon [1]) під титулом: Hanche à ressort. Справоздавець Д-р M. Horand нагадує, що він, ще в 1874 роцї, спостерігав дївчинку 11 років, що якось упала і з того часу почувала біль в ме́жі оворотя на ходї і прицїм було чуть здаля глухий звук, який проте зник сам по собі, після того, як дївчинка полежала в супокої. На думку Horand'a хвороба дївчинки спадала більше всього на Coxalgia histerica.

Можливість і певність таких випадків ми стверджуемо і власним досвідом. Недалї як учора було приведено до нас Д-ром Бергманом одного молодого худорлявого чоловіка, котрий служить військовим писарем і жалїеть ся на те, що як тільки він багато попоходить, то в ме́жі лївого оворотя починае трохи болїти і щось хряскати. Не згадае, щоб коли упав на стегно, або кульшу, але ж недавно упав просто на ногу, підвернув посковзнувшись. Це його мало

---

[1]) Revue de Chirurgie. 1908. Janvier, p. 100.

журить і операції він не хоче. Щоб демонструвати нам ляскание, він став на праву дужу ногу, а ліву кульшу поставив трохи зизом, і таким чином скоротивши ліву ногу, поворушував нею так, що б. оворотъ почав совгатись то вперед, то взад, як це, звичайно, кожний з нас робить задля ґімнастики суглобів. Приклавши долоню до оворотя, можна було впевнити ся, що, дійсно, почуваеть ся глухий ляск в той мент і усякий раз, як оворотъ просковзуе по під напруженим і яскряво пучками вчуваемим клубо-голїнковим ростягом Maissias'a. Край же великого задкового мяза не порушуеть ся, оскільки це можна вчувати, анї крапельки.

В чім же й де шукати освідчения самому фактови лясканна?

Комісія, що була обрана Товариством Паризьких хірурґів, силкувалась розвязати це питанне експеріментально (догад був про вроджений звих кульшо-стегнового суглуба), досвідами на трупах, але результат одержано, як і треба було сподїватись, неґативний. Такий же результат одібрано було на трупах і самим інїціатором питання Perrin'ом. Не дивлючись на це, де котрі з найвидатнїйших членів комісії (Chassaignac, M. Lavallée) спали на думку, що „причиною особливого ляску може бути переднїй край вел. задкового мяза, що совгаеть ся понад оворотем" (Кузнецов). До такого ж висновку дійшов і Д-р Ferraton, що зробив своему солдатови операцію, сподїваючись знайти в ме́жі оворотя причину лясканна і таким чином вигоїти хворого. Але нічого патольоґічного в межі оворотя і задкового мяза він не знайшов і скарги Зуава що до кульгання і ляску знов почали ся. За Ferraton'ом подав ся і проф. Bayer, що теж зробив операцію своїй хворій і хоч теж нічого патольоґічного в межі оворотя не здибав, а проте взяв та й пришив переднїй край вел. задкового мяза до окістниці оворотя і це запомогло дівчині, бо лясканне з того часу зникло. На цій основі проф. Bayer геть згожуеть ся зо всїма своїми попередниками, що до причини лясканна, і висловлюеть ся так: „совганне мязових волокон вел. задкового мяза понад більшим оворотем злучаеть ся з шумом" (Кузнецов).

З цього виникае, що освідченне, яке було висловлено Паризьким Товариством Хірурґів, на підставі теоретичних

догадів, знайшло своє стверження в оперативному результаті Bayer'a. З цим цілком згожуеть ся і проф. Кузнецов і підкреслює догад попередників, що до причини ляскання, двома своїми випадками.

Як не цікаве це освідченне по своїй анатомічній звичайности і авторітету особ, якими воно висловлюеть ся, але нас воно не може задоволити, бо йому суперечать і анатомічні здобуття останнього часу і клиничний діфференціальний огляд.

На нашу думку, роля, яка придаеть ся передньому краю в. задкового мязу, повинна бути присвоєна як невиключно, то головно, тому апоневротичному клубо-голінковому ростягу, який в останніх виданнях анатомії уживаеть ся під назвиском tractus iliotibialis Maissiati [1]). Цей ростяг, починаючись у клуба (crista os. ilii), позаду переднього клубового пагінця (spina sup. antev. os. ilii) і напинця широкої стяги стегна (tensor fasciae latae), йде простопадно вниз, з окола середнього задкового мяза, а в ме́жі б. оворотя сплітаеть ся з тужнем в. задкового мяза (ззаду) і воліknами напинця широкої стяги стегна (зпереду), далі він йде униз з окола стегна геть до зверхньої кісточки голінки (tuberc. Gerdi tibiae), де й чипляеть ся. Таким робом, над і по за більшого оворотя і вниз від його істнує товстенький і дуже міцний, напружений фіброзний ростяг (Maissiasband), який легко можна запримітити і налапати у кожній людини; він здаеть ся на око як яка підшкурна дуже напружена бинда, що йде простопадно від клуба на стегно саме через оворотъ, де й напруженність її найміцнійша. Під цим саме ростягом і совгаеть ся оворотъ то вперед, то узад, в залежности від порушень стегна. Що найцікаве, то це те, що напруженність Maissias'ового ростягу особливо найміцнійша в той мент, як оворотъ підходить під його, підіймае його на собі, а надто ще як до цього постановити кульшу зизом і таким чином оворотъ витяти; тоді Maissias'ів ростяг витинаеть ся і напружуеть ся, як натята і

[1]) Tractus iliotibialis Maissiati (Maissiasband) виразно, хоч і коротко списано в Leitfaden für die Chirurgische Anatomie von E. Juvara. Berlin, 1899. s. 89, verlag von A. Hirschwald і дуже добре змальовано на табличках у Атласі Шпальтегольца.

напружена струна, і як ця остання — дає глухий згук, подібно згуку clock, в саме той мент, як овороть просковзнувсь. Це можна спостерігати не тільки вчутем долонею, але й простим оком. Навіть на наших фотоґрафічних картках, що ми поздіймали з наших спитанників, досить виразно примітні як напрямок, так і напруженність клубо-голїнкового ростягу. Що ж стосуеть ся до в. задкового мязу, то нї переднього його краю, нї його тужня, нї тим більше його порушень не можна нї простим оком, нї помацки, нї вчуттем ствердити і через те немає нїякої наукової рацїї зупинятись на йому і вважати його за причину ляскання. А нѐбуть в йому яких би то було патольоґічних змін, як свідчать операційні досвіди Ferraton'а і Bayer'а, тільки ствержують наш висновок.

Певна річ, що відтворити цей згук на трупі і нам не поталанило, як і нашим попередникам, і це зрозуміло, бо на трупі бракує живого скороту мязів, ще й до того нема спромоги постановити кульші зизом.

Як що ляскання в ме́жі кульшо—стегнового суглобу може спостерігатись при звичайних умовах, як, наприклад, у дївчини проф. Bayer'а, д-ра Horand'а і у нашого писаря, то цей факт може зясуватись скорійше тим догадом, що клубо-голїнковий ростяг був або занадто розволіклий, або може й надірваний у той час, як дївчина занадто потрудила ногу по кручах, або в мент падання розіпятий, як у хворої Horand'а і нашого писаря, після чого ростяг шрамово трохи скоротивсь і почав більш напружуватись при совганню оворотя. Досвід проф. Bayer'а, що пришив тужень в. задкового мяза до окістниці оворотя, не тільки не суперечить нашому догаду, а скорійше ствержує його, бо пришивши край цього мязу, він тим самим зміцнив, усталив (фіксіровав) і ту частину клубо-голїнкового ростягу Maissias'а, в склѐдник котрого вплїтаеть ся і тужень цього мязу саме в межі оворотя. Як би проф. Bayer (або Ferraton) замісць пришивання тужня, перерізав би апоневротичний ростяг вище зверха оворотя, то наслїдок операцїї був би однаковий.

У всякім разї, щоб там не казати, що до причини цїкавого зявища, а на рештї воно само по собі не має тієї наукової вартости, яку йому хотять прикласти і залежить воно виключно від змінного напруження tractus iliotibialis Maissiati. Ця змінність напруження Maissias'ового ростягу

може бути штучно відтворувана вкупі з зизоватістю кульш, як, наприклад, у всїх наших некрутів, а може залежати, дїйсно, і від травматичних змін в йому, або бути ознакою ґістерії, як у приватних хворих. Але, в останнїм разї, воно тодї спостерігаеть ся припадково і, що найголовне, не в супроводї з зизоватою кульшею і скороченнем ноги. Це ми стверджуемо не тільки через те, що лясканне спостерігалось переважно у симулянтів і не тільки через те, що нї Ferraton, нї Bayer не знайшли нїяких патольоґічних чи то своерідних змін в межі б. озоротя і задкового мяза, а головно через те, що отой глухий згук може відтворити майже кожна людина худорлява, по враві, як напр. наш товариш — лїкарь, котрий ранїйше нїколи не почував за собою цього.

Як що „своерідний звих, як каже Pitha, уявляе з себе якийсь фокус, збудований на тім, що хворі призвичають ся осередкувати свій самохітний импульс на деяких мязнях, сприяючих спорушенню головки стегна і у той час усувати функцію супротивників (антаґонїстів)“ [1]), то тим більше ми це можемо сказати про наших позірних хворих, зла недоля котрих примусюе вживати усяких способів, щоб тільки отуманити лїкарів і позбутись військової нудьги.

Київ.

Лютого 25—1908 р.

---

[1]) Prof. Hoffa. Хірурґія Brund'a, Bergmann'a і Mickuliez'a, стор. 64, российське виданне.

Хроніка Українського Наукового Товариства в Київі.

ЗАГАЛЬНІ ЗБОРИ.

Робота Т-ства почалась весною 1907 року, і на протязї його відбув ся ряд засїдань: загальних зборів, засїдань Ради і засїдань наукових. Загальних зборів було 8. Перші відбули ся 29 Квітня. Головою зібрання обрано було М. Грушевського, секретарем І. Стешенка; членів зійшлось 21. Постановлено вважати дїйсними членами всїх, кому фундаторами послано запросини на збори і хто їх одержав [1]). Обрано також згадану в передмові М. Грушевського тимчасову Раду.

Другі загальні збори — 25 Травня. Членів було 16; головою обрано О. Черняхівського і секретарем О. Грушевського. Обговорено було і ухвалено друкувати доклад М. Грушевського про будучу наукову дїяльність Тов-ства; обрано дїйсним членом Ів. Джиджору.

3-і загальні збори 14 Вересня; присутнихъ 14 членів; головою обрано К. Михальчука; секретарем Є. Тимченка. Постановлено: заложити біблїотеку Тов-ства; орґанїзувати секції — історичну, фільольоґічну, математичноприродописну, про що й повідомити членів друкованою оповісткою; видати 1908 р. збірник праць Тов-ства. Обрано

1) Список перших мається ся в актах Товариства.

в дійсні члени: д.д. Берло А., Доманицького В., Колессу Ол., Комарова, Модзалевського В., Павлуцького Гр., Русова А., Смаль-Стоцького С., Сумцова М., Томашевського С.

4-і загальні збори — 1-го Жовтня; присутних членів 14. Головою був М. Лисенко; секретарем Б. Грінченко. Обрано пятого члена Ради О. Грушевського. Обрано в дійсні члени: А. Качаловського, А. Лободу, М. Страдомського.

5-і загальні збори — 22-го Жовтня; присутних членів 11; голова В. Перетц; секретарь О. Черняхівський. Постановлено: скликати на 27 Жовтня екстренне зібранне з приводу питання про перейнятте Товариством журнала „Україна“ і повідомити про се Голову Тов-ства. Обрано в дійсні члени: І. Бондаренка, О. Косач, А. Кримського, А. Леонтовича, М. Петрова, Д. Щербаківського.

6-і загальні збори — 27-го Жовтня; присутних членів 13; головою обрано О. Г. Черняхівського, секретарем А. Яковлева. На зборах обмірковувано питанне про перехід „України“ до Укр. Наук. Тов-ства; для остаточного розгляду передано питанне в Раду Тов-ства, щоб обміркувала його при участї Голови, М. Грушевського.

7-і загальні збори — 14-го Падолиста; присутних членів 18; голова — А. Лобода; секретарь — Є. Тимченко. Доложено було результати нарад Ради про видаванне Тов-ством наукової часописи Постановлено: видавати строго-науковий, неперіодичний орґан; деталї видавництва доручити обміркувати Радї. Обрано в д. члени П. Петровського.

8-і загальні збори 30 Грудня; присутних членів 16; головою обрано М. Василенка, секретарем А. Яковлева. Замісць тимчасової Ради обрано постійну: Головою — М. Грушевського; товаришем: В. Щербину і О. Левицького. Членами Ради: Біляшевського, О. Грушевського, М. Лисенка, Стешенка, Шульгина. Кандідатами до них (з правомъ дорадного голосу, а при неприсутности котрогось члена Ради — з правомъ рішучого) обрано: Тимченка, Черняхівського, Яковлева. Обрано в ревізіонну комісію: А. Берло, Л. Черняхівську, Є. Чикаленка. Обрано в дійсні члени: Маслова С., Студинського К., Чикаленка Є. і Ярошевича А.

ЗАСІДАННЯ РАДИ.

Всїх в 1907 році відбуло ся 11.

На 1-му, що відбуло ся 29 Квітня, обрано за скарбника В. Щербину і за секретаря Я. Шульгина. Постановлено звернутись до ряда осіб з пропозіцією вступити в члени Тов-ства; на 2-му (6-го Травня) — доложено було проект М. Грушевського що до діяльности Тов-ства і пропозіцію орґанізувати науковий зїзд; на 3-му (9 Вересня) — за одмовою д. Шульгина від секретарства обрано для сього обовязку Стешенка; на 4-му (29 Вересня) ухвалено було відозву до членів Тов-ства з приводу заснування секцій і пропоновано обрати одного кандідата до членів Ради; на 5-му (1-го Жовтня) — доложено було про отворенне фільольоґічної секції і з приводу постанови загальних зборів про наукове видавництво, признано можливим видавати його не більше 4—6 книжок на рік; постановлено посилати повістки на загальні збори іногороднім членам; на 6-му (14 Падолиста) доложено про отворенне історичної секції; постановлено: половину чистого доходу з публїчних лекцій віддавати лекторам; з приводу постанови заг. зборів про наукове видавництво поклопотатись про здобутте матеріальних коштів для того; на 8-му (17 Падолиста) — постановлено розіслати оголошенне про наукове видавництво; на 10-му (23 Грудня) — постановлено скликати заг. збори для обрання постійної Ради; на 11-му (30 Грудня) — новим складом Ради обрано редакційний комітет наукового видавництва; ухвалено для нього назву — „Записки Українського Наукового Товариства в Київі“.

НАУКОВІ ЗАСІДАННЯ.

Наукові засїдання Т-ва дїлили ся на прилюдні і секціонні; перших від Вересня і до Грудня 1907 року відбуло ся сім.

На засїданню 16-го Вересня прочитано було два доклади — М. Грушевського — „Господарство польського маґната на Задніпровю перед Хмельниччиною“ та

Ів. Стешенка — „Марко Вовчок і його українські твори“. В докладі д. М. Грушевського, на підставі контракту „краківського каштеляна“ Конецпольского з приводу віддачи 1643 року в аренду шляхтичеви Длускому гадяцької волости, охарактеризовано господарство великих панів на Україні. В докладі д. Ів. Стешенка висловлено було думку, що художний український кольоріт творів М. Вовчка належить її чоловіку; з приводу реферату виникли дебати, в яких д. Б. Грінченко, заперечуючи проти деяких пунктів докладу, приходив до тієї ж думки; д. М. Грушевський признавав неясним питанне про те, що М. Вовчок української мови не знав, і нагадав про писану М. Вовчком за кордоном повість „Марусю“ незалежно від О. Марковича, де всеж таки видко знайомість з українським побутомъ.

На 2-му засіданню 1-го Жовтня — доложено було витяги з „Споминів про М. Вовчка Ганни Барвінок“, а також доклад—„Нові матеріяли про М. Вовчка“ В. Доманицького. Останній одержав листуванне небіжчиці і де-які її українські твори, на підставі яких стверджує факт повного авторства власно Марковички, а не її чоловіка. В дебатах д. Грінченко заявив, що він і тепер лишаеть ся при протилежній думці, яку стверджує ріжниця в мові межи першими двома томами і третім. Д. Стешенко заявив, що проти повного авторства свідчить факт ріжної художньої гідности росийских (слабих) і українских (гарних) творів М. Вовчка. Д. Науменко оповістив, що М. Вовчок при побаченню з ним і в 1902 році балакала українською мовою, досить свобідно, хоча була се мова собі звичайна, обиходна. Д. М. Грушевський зауважив до реферату д. Доманицького, що дати на рукописях М. Вовчка не мають значіння, бо ними можуть бути показані роки останньої редакції, а не дійсного написання творів, і брак поправок в рукописях також, бо се може бути копія з поправленого. На увагу д. Грінченка, чому у Марковички заховались листи її, а не чоловіка, д. Черняхівська завважила, що при їх розбратю листи обопільно могли бути повернуті.

На 3-му засіданню 22-го Жовтня доложено було реферат д. В. Перетца — „Нові інтермедії“, де автор познайомив зібранне з найденими ним: 1) двома польськими інтерлюдіями 1650-х років, де дієвими особами виступають

українції; 2) з уривком пьеси на Благовіщення, яка складена по типу „сводної“ чи колективної містерії і викликае до себе велику цікавість особливо через те, що містерій серед памяток давнього українського театру — дуже мало, а більша частина їх належить до ґрупи шкільних драм. До сеї пьеси додано інтерлюдію про діскусію еврея й християнина, про число празників у християн і евреїв, що збудована на відомім анекдотичнім сюжеті, який стріваемо в російських і українських рукописях XVII—XVIII в. в. По письму містерія й інтермедія належать скорійше всього до кінця XVII в. В обміні думок д. референта з д. Стешенком вияснилось, що одна з наведених в песї молитов не може вказувати на літурґічне похожденне духовної песи і тим самим не дае матеріялів для арґументації pro і contra теорії по означене похожденне української драми 17-го віку.

На 4-му зібранню 14-го Падолиста доложено було два реферати — перший Ол. Грушевського—„Нові матеріяли для біоґрафії Костомарова“. В докладі зазначено було обставини, в яких розвинуло ся українське федератівне славянофильство і його відмінність від московського асіміляційного. Другий реферат, д. Б. Грінченка — „Пісня про Дорошенка й Сагайдачного“ викликав широкі змагання. Референт доводив, що пісня ненароднн і належить до кінця 18 віку. Опоненти — М. Лисенко, О. Левицький, О. Косач, О. Мишуга і др. доводили, що пісня народня, себ то вказували факти її росповсюдження по селї. Д. В. Перетц звернув увагу, що докладчик іґнорував внїшню будову піснї, з чого видко давність її походження; крим того пригадав виданий ним старійший варіант сїеї піснї з 17-го віку. Д. М. Грушевский вказав на условність понять „народнїй“ і „ненароднїй“ („народнї“ твори — се продукти індівідуальної творчости, тільки росповсюднені в народнїх кругах і від такого уживання часто вишлїфовані, змінені, упрощені); згадки в Єнеїдї Котляревського вказують, що в другій пол. XVIII в. пісня про Сагайдачного була дуже популярна в широких масах козаччини.

На 5-ім засїданню 2-го Грудня прочитано було два реферати, перший д. Гр. Павлуцького — про „Українське мистецтво“. Докладчик зауважив оріґінальність укра-

їнської штуки і змогу її развою. Він вказав на характерні риси українського церковного будівництва, церковного малярства і скульптури. В другому докладі—„Про український орнамент“ д. М. Біляшевський указав особливість орнаменту, яким оздоблюють ся різні речі українського селянина; подав історію і звістки про сучасний стан збирання орнаменту.

Въ 6-ім засіданню 23-го Грудня прочитано було доклад д. Н. Черняхівського — „Нові теорії про походження людини“, де охарактеризовано було сучасний стан науки про походження людини. В двох других докладах — д. І. Каманіна — „Ще про пісню про П. Конашевича Сагайдачного“ та д. Б. Грінченка — „Нові данні про пісню про Сагайдачного“ знов порушено було викликане д. Грінченком питання, чи дійсно в пісні згадують ся гетмани Дорошенко і Сагайдачний. Д. М. Грушевський зведення історичних імен в пісні вважає анахроністичним і взагалі не вважає можливим зо змісту пісні в тих варіантах сього козацького маршу, в яких його маємо, виводити вказівки на певний історичний момент.

Секції фільольоґічна й історична відбули по одному, орґанізаційному засіданню.

ЧЛЕНИ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА:

До 1-го травня 1908 р. до Товариста належали: Александровський Г., Антонович В., Антонович К., Берло А., Біляшевський М., Бондаренко І., Василенко М., Вовк Ф., Галін М., Грінченко Б., Грушевський М., Грушевський О., Джиджора І., Даманицький В., Дурдуковський В., Житецький П., Каманін І., Качаловський О., Квятковський Г., Колесса Ол., Комаров М., Косач О., Коповий В., Кримський А., Корчак-Чепурковський А., Кузеля З., Кузьмин Є., Левицький І., Левицький О., Леонтович О., Лисенко М., Лобода А., Лучицький В., Лучицький І., Маслов С., Михальчук К., Модзелевський В., Науменко В., Павлуцький Г., Перетц В., Петровський П., Петров М., Русов О., Смаль-Стоцький С., Стра-

домський М., Сумцов Н., Стешенко І., Студинський К., Тимченко Є., Томашівський С., Черняхівська Л., Черняхівський О., Чикаленко Є., Шульгин Є., Щербаківський Д., Щербина В., Щербина С., Яковлев А., Ярошевський А.

ВИТЯГИ З СТАТУТУ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА В КИЇВІ.

---

§ 2. Товариство має на меті допомагати розробленню й популярізації вкраїнською мовою ріжних галузів науки.

§ 3. Найблизчою метою Товариство ставить собі: підтримувати звязки між ученими, що працюють над ріжними галузями науки, переважно у Київі, давати кожному з їх спромогу обмірковувати серед членів Товариства питання, які вони студіюють; знайомити членів Товариства з статями, наготовленими до друку, науковими відкриттями та виводами; сприяти росповсюдженню наукових знаннів через лекції, видання Товариства, а також через промови та повідомлення, що будуть виголошуватись на публїчних зібраннях Товариства.

§ 4. Щоб досягнути зазначеної мети, Товариство має право: 1) споряжати приватні й публїчні засідання, щоб обмірковувати наукові питання; 2) споряжати діспути по науковим питанням, публїчні лекції та сістематичні курси по окремим галузям науки; 3) задавати наукові задачі і за розвязання їх видавати наукові премії; 4) входити в звязки з науковими інституціями, не виключаючи й чужоземних, а також і можливо з багатьма особами, які можуть бути корисними для Товариства; 5) споряжати наукові вистави, улаштовувати наукові експедиції та екскурсії; 6) споряжати наукові зїзди; 7) видавати періодичні видання, збірники, моноґрафії, брошюри, звідомлення про свою працю та засідання і т. инш.

§ 5) Щоб Товариство мало більший успіх в своїй діяльности, в ньому можуть закладатись особливі комісії, а також виділи (секції) по спеціяльностям.

§ 6. Товариство має право закладати бібліотеку, музеї, колекції, наукові кабінети і т. и.; виписувати і набувати

книжки, періодичні видання, наукові підручники й инші речі наукового характеру. Бібліотеку й наукові заклади Товариства можна одкривати безплатно чи за плату, щоб оглядала й користувалась ними публіка.

§ 7. Товариство є юридична особа, що має право набувати й одчужати майно, а також робити всякі умови.

---

§ 12. Товариство складаеть ся з членів дійсних, почесних і членів-співробітників. Членами Товариства можуть бути особи обох полів.

§ 13. Дійсними членами можуть бути особи, що самостійно працюють надъ якоюсь галуззю науки і мають друковані наукові праці.

§ 14. За почесних членів можуть бути вибрані: 1) відомі учені, не виключаючи й чужоземних; 2) особи, що сприяли розвою науки; 3) особи, що сприяли розвою „Українського Наукового Товариства в Київі" та його закладів.

§ 15. За членів-співробітників можуть бути вибрані особи, що, не відповідаючи вимогам § 13 сього Статуту, можуть сприяти тому, щоб Товариство досягнуло мети, через жертвування та добування матеріяльних засобів, збірання й жертвування книжок, колекцій, наукових підручників, досилання наукових кореспонденцій, збірання наукових матеріялів на місцях і т. и.

---

§ 16. Фундатори Товариства й особи, яких вони закличуть на перші Загальні Збори, після того як Статут занесено в реестр, набувають права дійсних членів.

§ 17. Заяви про осіб, яких пропонують вибрати за дійсних членів та почесних, а також за членів співробітників, подають ся, з підписом не меньш як двох дійсних або почесних членів, на розгляд Раді і потім передають ся на найблизчі Загальні Збори Товариства і роблять ся вибори їх через закриту балотировку — за почесних членів двома третинами, а за дійсних членів і за членів-співробітників — просто більшістю голосів присутних на засідані членів.

§ 18. Члени виходять з складу Товариства: а) по своїй волї, заявивши Раді Товариства; б) як не заплачено буде

членської вкладки і в) коли їх виключено буде з Товариства постановою Загальних Зборів.

§ 19. Заяви, щоб виключити членів з складу Товариства, з підписом не меньш, як десяти почесних або дійсних членів Товариства, подають ся на розгляд Раді і потім Загальним Зборам, на яких повинно бути не меньш, як половина членів Товариства, що живуть у Київі. Питання, чи виключати членів з складу Товариства, розвязуеть ся через закриту балотировку більшістю трьох чвертів присутних на засідані членів.

§ 20. Призвища кандидатів, яких пропонують за членів у Товариство, а також тих, що хотять виключити, заносять ся на повістку про складання Загальних Зборів, яка повинна бути розіслана кожному членови Товариства окремо.

---

§ 21. Дійсні члени беруть участь, з правом рішаючого голосу, въ у сіх зібраннях, справах і закладах Товариства. Вони мають право безплатно ходити в усі заклади Товариства, а також право безплатно бути на лекціях, курсах, виставах то що, окрім тих, що споряжатимуть ся з добродійною метою або на те, щоб збільшити засоби Товариства.

§ 22. Почесні члени користують ся всіми правами дійсних членів.

§ 23. Члени-співробітники користують ся такими ж правами, як і дійсні члени, окрім права рішаючого голосу на зібраннях Товариства та права буть вибраними в ріжні уряди Товариства.

§ 24. Дійсні члени і члени-співробітники платять що року членську вкладку пять карбованців.

Увага. Членів-співробітників, що зроблять значні послуги Товариству, можуть кожний раз на пропозіції Ради Загальні Збори увільняти од плати членської вкладки, але се увільнення не може виходити за межі обрахункового року. Платити членську вкладку можна частинами, але не пізніше, як до кінця обрахункового року. Члени Товариства, що не заплатили членської вкладки, через два місяці після обрахункового року

вважають ся, що вони вийшли з Товариства. Вони можуть знову набути стан члена Товариства, без балотировки, як унесуть належний од їх недоплат.

§ 25. Почесні члени членської вкладки не платять.

§ 26. На наукові засідання Товариства дійсні і почесні члени Товариства мають право приводити гостей.

---

§ 34. *Увага.* Дійсні та почесні члени мають право брати участь в справах Ради й Ревізійної Комісії, але без права рішаючого голосу.

§ 47. Кожний член Товариства має право подавати заяви на папері що до життя Товариства. Такі заяви Рада повинна розглядати на найблизчих своїх засіданнях. Коли заяви суперечитимуть Статуту, то це розглядає Рада заразом з Ревізійною Комісією.

§ 48. Зміни й додатки сього Статуту, коли ухвалять їх Загальні Збори, входять в силу таким же порядком, який вставлено для товариств.

§ 49. Коли закриєть ся Товариство, майно його піде, на що призначать ліквідаційні Загальні Збори.

Особи, що бажають стати членами Товариства, звертають ся з заявою про се або до знайомих їм дійсних членів, котрі їх потім рекомендують Раді Товариства, або просто до Ради.

Праці, що призначені для доложення в засіданню Товариства чи до друку в „Записках“, мають посилати ся до бюро Товариства або до голови відповідної по спеціальности секції. Для уміщення в хроніці просять д. д. авторів праць, які надсилають вони для доложення в засіданнях, подавати коротенькі змісти їх; теж само тих, що беруть участь в дебатах на наукових засіданнях з приводу прочитних рефератів.

Українське Наукове Товариство звертаеть ся з проханнем до д.д. авторів і видавців надсилати до бібліотеки Товариства всякі наукові, неперіодичні і періодичні видання взагалї, а особливо з українознавства.

Зміст 1-ої книги „Записок Українського Наукового Товариства в Київі.”

Inhalt des 1. Bandes.

Зміст 1-ої книги „Записок Українського Наукового Товариства в Київі.